

تہواوکھری میژووی مہغؤل و مہمالیک
م. شرمین کریم عبدالرحمان
قؤناغی سنیہمی گشتی

***رەچەلەكى مەغول

ئەوان خەلكى باكوورى رۆژھەلاتى ناسيا و خىلەككەيەكى نزيك لە يەكترن و بە شىۋەيەكى سەرەكى لەسەر دەشتايى مەنگۇليا دەژين و زمانىكى ھاوبەش و نەرىتى كۆچەرييان ھەيە. ئىستا نىشتامانيان دابەشكراۋە بەسەر دەۋلەتى خۆسەرى مەنگۇليا (مەنگۇلياي دەرەۋە) و ھەرىمى خۆسەرى مەنگۇلياي ناۋەۋەى ويلايەتى چين و باشوورى روسيا. ناۋى مەغۇلەكان بۇ ھەموو ئەو كەسانە دەدرىت كە بە زمانى مەغۇلەكان قسە دەكەن، لەنيوياندا ھۆزى قەلمىك كە يەككە لە ھۆزەكانى ئويرات (مەغۇلەكانى رۆژئاوا) كە دەكەنە كۆمارى خۆسەرى قەلمىكيا لە باكوورى قەفقاز.

لە ئىستادا مەغۇلەكان لە نيوان سى ولاتدا دابەشكراۋن، مەنگۇليا و چين (ناۋچەى مەنگۇليا ناۋەۋە)، ھەرۋەھا باشوورى روسيا، مەغۇلەكان لە ئەفغانستان بوونيان ھەيە، ھۆزى ھەزارە، و ژمارەيان لەۋى نزيكەى ۵ مليۇن كەسە، ژمارەى مەغۇلەكان لە... چين نزيكەى ۶ مليۇن كەسە، لە مەنگۇلياش نزيكەى ۳ مليۇن كەس ھەيە. ۋە لە روسيا مليۇننىك كەس.

ھەندى ھۆزى مەغۇلى لە نيو گەلانى چين و توركدان تۈنەۋە، بەتايىبەتى گەلى كازاخستان، ۋەك ھۆزى نەيمان و ھۆزى بارلاس (خىلى تيمورلىنك) ھۆزىكى مەغۇلىيە كە لە شەرەكاندا پالپشتى جەنگىزخانيان كىرۋە و لە نيو توركەكاندا تۈۋەتەۋە و توركەكانيان بەخيوكردۋە زمان و ناسيۇنالىزم.

***زمانەكەيان

زمانى مەنگۇلى لەلايەن ھەندىك لە زمانزانەكانەۋە دەگەر ئىنرېتەۋە بۇ ئەۋەى كە لە گروپى تانگوسەۋە پەرى سەندۋە كە بەشكە لە گروپى ئالتاي، كە گروپى زمانە تورككەكان لېيەۋە پەرى سەندۋە.

***ئايىنى مەغول

ھەندىك گروپى مەنگۇلى لە دەرەۋەى مەنگۇليا زمانى فارسى و توركى و چىنى دارىيان لە ئەنجامى تىكەلبوون لەگەل گەلانى ئەو ناۋچانە ۋەرگرتۋە.

مەغۇلەكان لە سەردەمى يەكەمى ئىمپىراتورىيەتى مەغۇلەكاندا زۆر لىيوردە بوون بەرامبەر بە زۆربەى ئايىنەكان و لە ھەمان كاتدا پالپشتى زۆرىكيان دەكرد. تا سەردەمى جەنگىزخان لە سەدەى سىز دەھەمدا، نزيكەى ھەموو ئايىننىك لايەنگرييان دۆزىەۋە، لە ئايىنى بودايىەۋە تا مەسىحىيەتى رۆژھەلات و مانىچايزم تا ئىسلام. جەنگىزخان بۇ ئەۋەى مەلانى دروست نەبىت، دامەزراۋەيەكى دامەزراند كە نازادىيەكى تەۋاى ئايىنى گەرەنتى دەكرد، ھەرچەندە خۆى شامان بوو. لە سەردەمى ئىدارەى ئەۋدا، ھەموو پياۋە ئايىنەكان لە باج و خزمەتى گشتى بېبەرى بوون. ئىمپىراتورەكانى مەغۇلەكان بەۋە ناسراۋ بوون كە پىشبركىيى دىبەيتى ئايىنى لە نيوان پياۋانى ئايىنىدا رىكەدەخەن و ئەمەش ژمارەيەكى زۆرى ئامادەبوۋانى بۇ خۆى رادەكئىشا.

***یەكخستنی عەشیرەتەكان و دامەزراندنی دەولەت

ئاسیا لە سەدەى ۱۳ له سەردەمى تەموجین (سەرەتای سەدەى ۱۳) پانتایى ئاسیای ناوەرەست و (باکوری چین) دابەش بوون بەسەر چەند ھۆزیک یان کۆنفیدرالی یەكگرتوودا لەوانە مێرکیتەكان، نایمانەكان، تاتارەكان، مەغولەكانى خەماگ و قەرایتەكان، كە ھەریەكەیان لە رووی خۆیانەوہ جیگەى سەرنج بوون بەلام زۆر جار نادۆستانە بەرامبەر بە یەكتر وەك بەلگەى لەسەرە لە داگیركارىیە لەناکاوەكانەوہ، لەوانەىە تالانکردن بێت، ھەندیکجارىش تۆلەسەندنەوہ.

سەرھەلدانى ھىواش ھىواشى تەموجین بۆ دەسەلات لەوہوہ دەستى پیکرد كە خۆى وەك ھاوپیەمانیک (یان بەپى سەرچاوەكانى دیکە وەسپیلەیک) ی سەرۆكى قەرەبى توغرول، ھاوپیەكى نازىزى باوكى (ھاوپیەتیەك كە پى دەوتریت براىەتى خوين) دەستى پیکرد. ئەم پەيوەندییە كاتیک پتەوتر بوو كە مێرکیتەكان ژنى تەموجینیان رفاند، تەموجین داواى ھاوکارى لیکرد، ئەویش وەلامى دایەوہ و 200 ھزار شەركەرى لە كرایتەوہ بە شوینكەوتووەكەى دا، پینشيارى كرد كە ھاوپیە مندالییەكەى جەموقەى لەگەلدا بەشى بکات، كە دواتر بوو بە خان لە ھۆزەكەى.

دواى ئەوہى بابەتەكە بۆ جەنگیزخان بیروكەى ئیمپراتورى دامەزرا، رووی كردە چاكسازى لە كاروبارى ناوخودا، لە سالى (6۰۳ كۆچى = ۱۲۰6 ز) ئەنجومەنىكى حوكمرانى بە ناوى "قوریلناى" دامەزراند و بانگەشنى ھەموو ھۆزەكانى كرد بۆ كۆبوونەوہیەك، تێیدا بۆ یەكەمجار، نیشانەكانى پاشایەتیەكەى دیارى كرا، و ئیمپراتورىەتەكەى ریکخست، و دەستورێكى وردى بۆ گەلەكەى دانا بە ناوى "ياسا ياسا" بۆ ریکخستنى ژيان، دواى ئەوہى بىنى كە ئاداب و داب و نەرىتى مەنگۆلییەكان مەرجەكانى... دەولەتى نوئى، و كۆنەكراوون، دەستور مامەلەى لەگەل بابەتى جۆراوجۆردا دەكرد بۆ ریکخستنى ژيان لە دەولەتى تازەپێگەشتودا، ھەروەھا دەزگاکانى دەولەتى پابەند كرد بە جیەجیەکردنى بڕگەكانى و كارکردن بەپى ئەو بڕگانە، ھەروەھا جەختى لەسەر سزادانى ستەمكاران كردهوہ.

دابەشبوونى نەیارانى سەرەكى لە كۆنفیدراسیۆنى مەغولەكان (یان ئەوہى بە "مەغولەكان" ناسراوہ) لە سەرەتای سەدەى سێزدەھەمدا بەم شێوہیە بوو: نەیمانەكان لە رۆژئاوا، مێرکیتەكان لە باكوور و تانگوتەكان لە باشوور، و لە رۆژھەلات تاتارەكان و شانشىنى جىنى چىنى ھەن. تا سالى ۱۱۹۰، تەموجین كۆنفیدرالییەكى بچووكى مەغولى لە و راویژكاران پیکەینابوو. لە رێگەى حوكمرانى و فەتھكردنى خیلە ركابەرەكانەوہ توانى ئەو نەرىتە لە نیوان مەغولەكاندا بشكىنیت و بە تەواوى ھەلبوہشىنیتەوہ، چونكە دابەشكردنى پۆستەكان لەسەر بنەمای دلسۆزى و لئەتووپی دامەزراوہ و بەپى پەيوەندى بنەمالەبى نىبە، ئەمەش ھاندەرىكە بۆ گوێرایەلى رەھا و پەیرەوكردنى ياساكەى كە ناوى ياسا بوو، و تەموجین بەلینى خۆشگوزەرانى بە خەلك و سەربازەكانى دەدا لە غەنیمەتە ئەگەرییەكان بۆ شەركەكانى داھاتوو.

جەنگیز خان و رینووس و نەریتی مەنگۆلی**

تەموجین رېگری لە سەربازەکانی دەکرد لە تالانکردن و تالانکردن و دەستدریژیکردن بەبێ مۆلەتی خۆی و غەنیمەتەکانی شەری لەبری ئەرستۆکراتەکان بەسەر جەنگاوەرەکان و بنەمألەکانیاندا دا بەشکرد، بەمەش نازناوی "خان"ی بەدەستەینا، بە واتای "ئاغا" - هەرچەندە خالەکانی وا بوون هەروەها میراتگری مافی تەخت و ئەمەش بوو هۆی کۆمەڵیک مەملانی لە نیوان فەرماندەکان و لیواکانیدا.

جەنگیزخان هاوڕێ نزیكەکانی وەك فەرماندە لە سوپاکەمی و پاسەوانی شەخسی و مالی خۆی دانا، هەروەها هێزەکانی بە پێی ریزبەندی دەهەمی دا بەش کرد، بۆ یەكەكان كە لە تیمەكان پیکهاتبوون، هەر یەكێکیان ژمارەیهکی دیاریکراوی خەلکی لەخۆگرتبوو:

(پ//8)* بۆیە ئەلەعەربان یەكەكە لە تیمەكان پیکهاتبوو كە لە هەر تیمێكدا ۱۰ كەسیان لەخۆگرتبوو.

*یەك فیرقەمی یاگون هەریەكەیان لە ۱۰۰ كەس پیکهاتبوو.

*یەكەمی مانگان لە ۱۰۰۰ كەس پیکهاتبوو.

*یەكەمی تومەنیش لە ۱۰ هەزار كەس پیکهاتبوو.

* فیرقەمی پاسەوانی ئیمپراتوری دامەزرا و بەسەر دوو بەشدا دا بەشکرا: پاسەوانی رۆژ و پاسەوانی شەو.

جەنگیزخان پاداشتی ئەو كەسانەمی دەدا كە دلسۆزی و دلسۆزییان بۆی نیشان دەدا و لە پۆستی بالاتردا دایاننا و زۆربەیان لە خێلە بچوو كەكانەوه هاتبوون كە گرنگی و بەهایەکی كەمیان هەبوو لەبەردەم خێلەکانی تردا.

زانراوه كە یەكە سەربازیهەکانی ئەندامانی بنەمألەمی جەنگیزخان بە بەراورد بەو یەكەنەمی كە رادەستی كەسە نزیكەکانی كردهوه، كەم بوون. دواتر ئەم دووهمیان یاسایەکی نوێی بۆ ئیمپراتۆریەتەكە راگیاندا بە((پ//9)) ناوی "یاسا" یان "نیخ زاساگ" و تێیدا هەموو شتیکی پەيوەست بە ژبانی رۆژانە و پەيوەندییە سیاسییهەکانی كۆچەرییهەکان لەو سەردەمەدا تۆماركرا، بۆ نمونە: قەدەغەکردنی راوکردنی ئاژەل لە كاتی جووتبوونیاندا وەرز، فرۆشتنی ژنان، دزینی مۆلکی كەسانەمی دیکە، نەك خۆشۆردن لە رووبارەكەدا لە كاتی زریانەكەدا، جگە لە شەری نیوان مەغۆلەكان، و جەنگیزخان برا بەخۆكراوەكەمی، "شیقی خوتوگ"ی وەك سەرۆکی دادوەر دەستنیشان كرد و فەرمانی دا بۆ ئەوهی تۆماری ئەو سكاڵایانە بكات كە تۆماركراون و ئەو كێشانەمی كە روویانداوه. جەنگیزخان جگە لە بابەتی بنەمألەمی و خۆراك و سەربازی، نازادی باوەر و پشتیوانی بۆ بازارگانی ناوخبوی و دەرەکی دەستپێكرد و هەزاران و پیاوانی ئابینی لە باجی سەپینزاو بەسەریان و مال و مۆلكەكانیان بەخشی. هەر لەبەر ئەم هۆكارانە، زۆریك لە موسلمانان و بوداییهەكان و مەسیحییهەكان، لە مەنچوریا، باكوری چین، هیندستان و فارسەوه، زۆر پێش ئەوهی دەست بە فەتحکردنی دەرەوهی ولات بكات، خۆبەخشانه پەيوەندییان بە ئیمپراتۆریەتی جەنگیزخانەوه كرد. ئەم خانە ئەلفووبیی ئويعوری وەرگرت كە دواتر بنەمای ئەلفووبیی مەنگۆلی

***پالنەر مەکانی پشت فراوانخواریهکانی مەغۆلهکان له جیهانی ئیسلامیدا.

هۆکارهکانی لهشکرکێشی مەغۆلهکان بۆ سەر وڵاتانی ئیسلامی یهکێک له هۆکارهکانی لهناوچوونی دهولەتی خورەزمیان، دووری له ناو بژیوانی شەریعەتی راستەقینە و پروداوی کوشتنی بازرگانانی مەغۆل و شکستەنێنانی له بنیاتنانی رهوتی شارستانی و رق و کینه و... لاوازی متمانهی یهکتر له نیوان دەسه‌لاتداران و خەڵک به‌هۆی نادادپەرۆمەرییهوه، ههروه‌ها مەملانیی ناوخۆیی له بنه‌مه‌له‌ی دەسه‌لاتداردا، باسی لاوازی رژیمی سەربازی ناکەم تێیدا، محمد الساوی له کتیی "هولاگو، قەساب" دا نووسیویەتی شازادە، "هەندیک له هۆکارهکانی داگیرکردنی مەغۆلهکان بۆ سەر وڵاتانی ئیسلامی له سەده‌ی سێزدەهەمی زایینیدا، و له نیویاندا کۆمه‌لیک هۆکاری ئابووری و سیاسی و سەربازی هه‌بوون: وه‌ک وشکەسالی و بیابانبوون له ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ئاسیادا، بۆیه مەغۆله‌کان وا بوون به‌ پێویستییه‌کی زۆر به‌ خواردن و خواردنه‌وه و جلوبەرگ و له‌گه‌ڵ ئه‌و شه‌پۆله‌ وشکەسالییه‌ی که به‌سەر ناوچه‌کانیاندا هات، پێویستییان زیاتر بوو، هاوکاری نه‌کردنی سولتان عه‌لاه‌ه‌دین محمد خوریزم شا له‌گه‌ڵ مەغۆله‌کان و رێگریکردن له بازرگانیکردنیان له وڵاته‌که‌یدا، شتیکی گه‌وره‌ی هه‌بوو کاریگه‌ری له‌سەر ئه‌وه. له هۆکاره‌کانیشدا به‌رزبوونه‌وه‌ی جۆش و خرۆشی ناسیۆنالیستی له نیو مەغۆله‌کاندا هه‌یه، به‌و پێیه‌ی مۆرالیان به‌رزبووه‌وه به‌هۆی سه‌رکه‌وتنه‌ یه‌ک له‌ دوای یه‌که‌کانیان له چین و شوینەکانی دیکه، ئه‌مه‌ش ته‌ماحی ئه‌وانی زیاتر کرد بۆ داڕشتنی پلانیکی به‌ ئامانجی کۆنترۆڵکردنی ئه‌و ناوچه‌یه‌ی هاوسنووری وڵاته‌که‌یان، به‌تاییه‌تی ده‌ستبه‌سه‌ر داگرتنی سه‌روه‌ت و سامانه‌که‌ و ده‌ستکه‌وته‌کانی ده‌ولەتی گه‌وره‌ی خورەزمیان به‌ توانا گه‌وره‌که‌یه‌وه. وه کاتیکی جه‌نگیزخان ویستی. له‌شکرکێشی ده‌ولەتی خوریزمیان پاساوێکی بۆ پێشیلکردنی په‌یماننامه‌کانی له‌گه‌ڵیدا نه‌دۆزیه‌وه، بۆیه کاتیکی پروداوی کوشتنی بازرگانانی مەغۆل له ناوه‌وه پرویدا خاکی ده‌ولەتی خورەزمیان، ئه‌و ویستویه‌تی ئیستغلال بکات بۆ ئه‌نجامدانی له‌شکرکێشییه‌که‌، بۆیه داوای له سولتان محمد بن خوریزم شا کرد که بکوژه‌کان راده‌ست بکات بۆ دادگاییکردن له‌گه‌ڵیدا، به‌لام سولتان رهنجی کرده‌وه و هه‌رچه‌نده له تۆرمه‌کانی نیوده‌ولەتیدا ئه‌وه ده‌زانریت که... تاوانبار به‌پێی یاسای ئه‌و وڵاته‌ دادگایی ده‌کریت که تاوانه‌که‌ی تێدا ئه‌نجامداوه، نه‌ک له وڵاتیکی تر و یاساکی تر. به‌لام جه‌نگیز خان قه‌ناعه‌تی به‌م شته‌ نه‌بوو، ئه‌مه‌ش له راستیدا به‌و مانایه‌یه‌ که پێشومخته‌ پلانی داناوو بۆ ئه‌وه‌ی سوود له رووداوه‌که‌ وهرگریت بۆ ئه‌نجامدانی له‌شکرکێشییه‌که‌.

رهوشی جیهانی نیسلامی پیش داگیرکاری مه غۆلهکان :

شەپۆله یەك له دوای یەكەکانی پیشڕهوی بەربەری مه غۆلهکان هێرشیان کردە سەر رۆژەلاتی جیهانی نیسلامی و ترس له هه‌موو ناسیا و رۆژەلاتی ئه‌وروپادا ب‌لاوبوووه. له‌شکرکێشیه‌کی بەربەری بوو که هیچ بەردیکی له‌سەر بەردیک به‌جێ نه‌هێشت، نه‌به‌زه‌ی به‌ هیچ پیره‌ پیاویک و مندالیک و ژنیکیشی داده‌هات، به‌لکو ته‌نانه‌ت دارستان و رووبار و شارستانیه‌ت و کتێبخانه و هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی که له‌ رینگای خۆیدا دینه‌ پێشی وێرانی کرد.. مه‌غۆل مه‌به‌ستی داگیرکردنی جیهان به‌ گشتی، به‌ جیهانی نیسلامیشه‌وه‌ بوو، به‌هۆی ته‌ماحی جه‌نگیزخان بۆ بوون به‌ فه‌رمانر‌ه‌وای هه‌موو جیهان ده‌ستی پێکرد.

***دیارترین ده‌وله‌ت و هه‌یزه‌ نیسلامیه‌کان له‌ جیهانی نیسلامیدا له‌ سه‌ده‌ی (7ک -13ز).

****ده‌وله‌تی خه‌واریزی**

هه‌لومه‌رجی ده‌وله‌تی خوریزمیان پێش له‌شکرکێشی مه‌غۆله‌کان ده‌وله‌تی خوریزمیان له‌ نیوان سا‌لانی ۱۹۰ز تا ۱۲۲۰ز.

پێش بوونیان به‌ پاشا، بنه‌ماله‌ی خورازم شا، له‌ خزمه‌تی سه‌لجوقه‌کاندا کاریان ده‌کرد و خێڵکیان نه‌بوو بۆ پشتیوانیکردنیان، ئه‌مه‌ش وایکرد په‌نا بۆ پێکه‌ینانی سوپای به‌کرێگیراوانی خۆی په‌نا بۆعه‌شیره‌تی غازیان قانقیلی ببات، که د‌ل‌سۆزییان بۆ هه‌رکه‌سێک ده‌بوو که‌پاره‌یان پێده‌دات، زۆرجاریش روویان له‌ خاوه‌ن خانووه‌کانیان ده‌کرد، بۆیه‌ محمهد خورازم شا هه‌زی ده‌کرد تووره‌یی و ئه‌وان نه‌ورۆژینیت.

(پ//13)) کاتیک محمد خورازم له‌ نیوان سا‌لانی ۳۸۷-۴۲۱ کۆچی ده‌سه‌لاتی گرت‌ه‌ ده‌ست، مه‌حمود ئه‌لغه‌زناوی به‌ ریکخراوه‌ سه‌ربازییه‌کانی ناساند که له‌ سه‌رده‌می خۆیدا تاییه‌ت بوون. وای له‌ سه‌ربازانی سوپا کرد جگه‌ له‌ مووچه‌کانیان به‌شیک له‌ غه‌نیمه‌ته‌کانی شه‌ریان ده‌ست بکه‌وت. سه‌ره‌ل‌دان و فراوانبوونی سوپا له‌سەر بنه‌مای فه‌وجه‌کانی نه‌ریتی خێله‌کی به‌په‌له‌ی یه‌که‌م و گرنگترین تاییه‌تمه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی بوو که هۆز مه‌کانی ناسیای ناوه‌راست (ده‌وله‌تی خورزه‌میان) ی له‌ ناوچه‌ی فارس گه‌یانه‌ ده‌سه‌لات. به‌لام ده‌رکه‌وتنی سوپای ناسایی تیچووی سه‌ربازی خۆی هه‌بوو، کۆکردنه‌وه‌ی باج له‌ ده‌ستی والی و فه‌رمانر‌ه‌وا ناوخۆییه‌کان بوو و ئه‌و خاگانه‌ی که سه‌رۆک هۆز مه‌کان به‌ شمشیر داگیریان کردبوون به‌سه‌ر فه‌تکه‌ره‌کاندا (سه‌رۆک هۆز یان سه‌رکرده‌کان) دابه‌شکران و هیچ شتیک نه‌بوو خه‌راجی له‌سه‌ر نه‌بی له‌ سه‌رده‌می خوریزمیاندا.

(خۆبه‌گه‌روه‌ زانیان و له‌خۆبایی سه‌رکرده‌کان و زۆری فه‌رمانر‌ه‌وا) فه‌رمانر‌ه‌واکانی ناوچه‌کانی ئێران زۆرجار خۆیان به‌ پاشا، شازاده، یان شا ناوه‌ب‌برد و چه‌ند که‌سێکیشیان که سه‌رده‌میان بۆ سه‌رده‌می سه‌لجوقیه‌کان ده‌گه‌ریته‌وه‌، وه‌ک هه‌ندیک له‌ سه‌لگوریه‌کان (۵۴۳-۶۶۳ ی کۆچی) خۆیان به‌ ئه‌تابه‌گ ناوه‌ب‌برد. که حوکمرانی ویلايه‌تی فارسی ده‌کرد (حوکمرانی نیستای فارس)، و ئه‌تابه‌گی ئازمه‌ربایجانی (۵۳۱-۶۲۲ کۆچی) که فه‌رمانر‌ه‌وایی ئازمه‌ربایجانی ده‌کرد و شوانکه‌ره (۴۸-۷۵۶ کۆچی) که فه‌رمانر‌ه‌وایی به‌شی رۆژ‌ه‌لاتی فارسیان ده‌کرد له‌ نیوان کرمان و که‌نداوی

عمره بیدا، ئەتابەگی گەورە (۵۵۰-۸۲۷ کۆچی) و ئەتابەگی بچووک (۵۸۰-۱۰۰۶ کۆچی) که فەرمانرەوایی ناوچهکانی رۆژئاوای ئێرانیان دەکرد، و ئەتابەگی یەزد (۵۳۶-۷۲۸ کۆچی) که حوکمرانی یەزدیان دەکرد، و ناکۆکی و گرژی ناوخرۆیی له نیوان ئەم مەزھەبانەدا زال بوو لەو هەدا ماوه.

****فراوانبوونی ناوچهی ئەلگۆریتیم له سەردەمی سولتان محمد شا خوارزم و شەڕ لهگەڵ خەلیفەیی عەباسی ئەحمەد الناصر الدین الله:-

نەخشەیهک که زەویەکانی شانیشینی گوریانی تاجیک – ئێرانی له نیوان ساڵانی ۵۹۷-۶۰۹ی کۆچی (۱۲۰۱-۱۲۱۳ی زاینی) نیشان دەدات، که تالەقان، خوراسان، بەلخ، هەرات و ویلایهتی پەروان و بامیان لەخۆ گرتبوو.

(پ//14) سولتان محمد خورازم شای دووهم رکابهری لهگهل گوریدهکان کرد (۶۰۹-۵۹۷ کۆچی) که دهولتهی غهنهوییان پروخاند (۳۴۴-۵۸۳ کۆچی) و توانی کۆنترۆلی باقی خاکهکانی غهنهوی و شارهکانی خوراسان و مک بلخ که شوینی لهدایک بوو له جهلال الدین الرومی. سولتان محمد توانی شکست به گوریدهکان بهینیت، و پایتهختهکیان (غهنی) له سالی ۶۰۹ی کۆچیدا دهستبهکاربیت. له (سالی ۶۱۱ی کۆچیدا) توانی بهرمو رۆژهلات فراوانتر بیت بو هیندستان. و پیش نهوش، له سالی ۶۰۶ی کۆچیدا، مازهندهرانی فتحکرد که ماوهیهکی زور بوو له ژیر کۆنترۆلی بنهمالهی پاوندا بوو. بهلام کاتیک سولتان محمد گهیشه نهو توانایه، رهتیکردهوه باجهکه بداته ولاتیکی موشریک، به گوتهی خوی بیباوه، و سوپاکهی سی جار لهگهل کاراییهکان پیکدادانیان کرد، و توانی له سالی ۶۰۷ی کۆچی له ترانسوکسیانا دهریان بکات، توانی به یارمتهی کیشلۆ خان، سهروکی هۆزهکانی نهیمان، بوخارا و سهمرقند داگیر بکات. وه دواي دارمانی دهولتهی سهلجوقی عیراق (۵۱۱-۵۹۰ کۆچی) لهسه دهستی عهلائهدين تهکش باوکی سولتان محمهد خوریزمشا، ناکۆکی له نیوان خهلیفه عهباسی ئهحمهد الناصر الدین الله و عهلائهدين تهکش لهسهر حوکمرانی... رۆژئاوای ئیران ههمیشه بهردهوام بوو، بویه لهو کاتهوهی سولتان محمهد هاته سهر دهسهلات، تا کۆتایی دهسهلاتهکی، له شهری ههمیشهیی لهگهل عهباسیهکان بوو له رۆژئاوای ئیران. خهلیفه پهناي بو وروژاندنی گوریدهکان و زانیانی توندرومی ترانسوکسیانا له دژی سولتان محمد برد، ههروهها داوای هاوکاری له بکوژهکان و دهولتهی (غیره موسلمان) و مهزههیهکانی مهغولهکان کرد، بهلام نهجامهکی تهنها نهبووه هوی دارمانی دهولتهی خورزمیهکان بهلکو پرووخانی دهولتهکهیشی بهدواداهات.

*****یهکم لهشکرکیشی مهغولهکان به سهروکایهتی جهنگیز**

(پ//15)) دواي نهوهی ههوالی نامادهکاریهکانی مهغولهکان بو داگیرکردنی ولاتهکی گهیشه خورزمشا، سولتان نهجوومهنی شورای کۆکردهوه که پیکهاتبوو له شازاده و زانیانی بالا و شیهاب الدین نهلخهویکی یهکیکه له فهقیهناسهکان، پیشنیاری کۆکردهوهی قهربالغی له ناوچه جیاوازهکانهوه کرد لهسه... کهناری پروباری سیهۆن(سیحون) بو نهوهی ریگری له پهڕینهوهی مهغولهکان بکهن، بهلام شازادهکان نهه پیشنیازمیان رهتکردهوه و پروبهروبوونهویان له دهرهوهی پروبارمه پی باشتر بوو. سولتان پیشنیاری شازادهکانی قبول کرد، بهلام له ترانسوکسیانا کشایهوه، و شازادهکانی راسپارد بو بهرگریکردن لئی. سولتان محمد سهرمرای توانای روالتهی خوی ناماده نهبوو بهرگری له خوی بکات، دواي نهوهی له ماوهی سالیکیدا سی جار باج و مرگرتنی له خهکهکی توره کردبوو.

جهنگیز گهیشه شاری ئوترار (کازاخستانی نیستا) که دوا سنووری خاکهکانی خورازمییهکانه و جهنگیز سوپاکهی بهسهر چوار بهشدا دابهش کرد. سهرکردایهتی یهکیکه له چوار فیرقهی بو دوو کورمهکی به ناوهکانی ئوقتهی خان و چاگاتای تهرخان کرد بو نهوهی گهماروی ئیترار بدات و جهنگیز فیرقهیهکی دیکهی به سهروکایهتی جۆجی خان نارد بو شاری جوند به مهبهستی دهستبهسرداگرتنی... نهو شارانهی که دهکونه کهناری پروباری سیهۆن. فیرقهیهکی نارد بو

خوجەند و خۆى بە ياومرى تولى كورى گواستەوہ بۆ بوخارا لە خۆى سەرۆكايەتى فيرقەى سەرەكى دەکرد. خوى جەنگيزخان سەرکردە بوو لە كاتى ھيرشكردندا، داواى ھاوكارى ئەو كەسانە بكات كە زانىارى و شارەزاي ريگاوبانيان ھەبوو، بۆيە كۆمەلەىك بازرگانى موسلمانى لەگەل خۆى ھينا كە زانىارى زۆريان لەسەر ريگاكان ھەبوو بەھۆى گەشتە زۆرەكانيانەوہ. جگە لەموش لەدواى دەستپيكردى ھيرشەكان، بەشيك لە سازادەكانى خورازمشا كە دوژمنايەتبان لەگەل محمد خوارزم شادا دەکرد، وەك بەر الدین عاميد، پەيوەندييان بە جەنگيزمەوہ كرد، زانىارى زۆريان لەسەر دەربارى پاشا و دۆخى ريگاكان پيدا. بەم شيوەيە جەنگيز زانىارى دروستى ھەبوو سەبارەت بە بارودۆخى جوگرافياى ئەوديوى رووبارەكە، ئەمەش يارمەتيدەر بوو لە دابەشكردنى سوپاكەى و برياردان لە بوارە جياجياكاندا.

داگيركردنى بوخارا و سەمەرقەند و نەترار (بوخارا)

جەنگيز لە سالى ۶۱۶ كۆچى / ۱۲۲۰ى زايىنى بە ھيزە سەرەكيبەكانى ھيرشى كردە سەر بوخارا و رووبەرووى بەرخۆدانى بەرگريكارانى شارەكە بوومە. بەلام ئەم بەرەنگارىيە تا رۆژى ستيەم بەردەوام نەبوو، كە دواى پچرانی نامرازەكانى پەيوەنديكردن لە ھەموو لايەكەوہ خويان تەسليم كرد. دواى دەستبەسەر داگرتنى بوخارا، مەغولەكان ھزاران مەدەنيو بيجەكيان كوشت، و ئەوہى لئيان مابوو گرتيان. دواى ئەوہ بەرەو سەمەرقەند رۆشتن. جەنگيز كەسايەتییە ديارەكانى بوخاراى بانگ كرد و پيى گوتن: «من ئەو پەيمانەم لیتان دەوئیت كە خورەزم شا ئیوہى فرۆشتووہ (واتە دواى كوشتنى بازرگانەكانى نەترار بە دەستى خان خان خوارزمى)، خوينى بازرگانەكان چونكە ھى منە.. بۆيە خەلكەكە ئەوہى ھەيانبوو لەو شتانە دايان بە جەنگيز خان.

(پ/16)) سولتان محمد زۆر ناگادارى سەمەرقەند بوو، ھيزى گەورەى لە شارەكەدا كۆكردەوہ، قەلەكانى شارەكەى نۆژەن و نوپكردەوہ. ھەندىك لە ميژوونوسان باسيان لەوہ كردووہ كە شارەكە ۱۱۰ ھزار سەرباز بووہ و سەرچاوەكانى ديكەش باسيان لەوہ كردووہ كە ۵۰-۶۰ ھزار سەرباز بوون و ھيزى شارەكەش ئەوہ بووہ كە وايكردووہ بۆ سالانىك بەرگەى ئەو گەمارۆيانە بگريت. بەلام لە ھيرشى مەغولى ستيەم رۆژى گەمارۆدا، پاسەوانەكان ھاتە دەرەوہ و ھيرشى كردە سەر مەغولەكان. لەم ھيرشەدا سەربازىكى زۆر بەشداریان كرد، ژمارەيەك سەربازى مەغوليشيان كوشت، بەلام لەلایەن سوپاى مەغولەكانەوہ گەمارۆدان و زۆر بەيان گيانيان لەدەستدا. ئەم ھيرشە شەكستخواردووہ جيبەنجەيەكى خراپى مۆرال لە نيو بەرگريكارەكاندا بەجيبهيشت. ژمارەيەك لە گەورەكانى شار بېريارىان دا خويان رادەست بكەن، دادوەر و شىخى ئيسلامى شارەكەيان رەوانەى جەنگيز كرد بۆ ئەوہى دانوستان لەسەر تەسليمبوون بكەن. لە كۆتاييدا دەروازەكانى شارەكەيان بەرووى مەغولەكاندا كردەوہ، سوپاى مەغوليش ھاتتە ناو شارەكەوہ، و دەستيان كرد بە قركردنى دانىشتوانەكەى، و سەمەرقەنديان تا زەوى لەناوبرد، و دانىشتوانەكەى قركرد. پاشان مەغولەكان دواى ھيرشيكى بەرفراوان نەترارىان گرت، بەلام قەلەى نەترار بۆ ماوہى مانگىك (و لە ھەندىك نامازەدا ۶ مانگ) بەردەوام بوو. مەغولەكان دواى گرتنى ھەموو بەرگريكارانى شارەكە و قەلەكەيان كوشت.

*****کهوتنی پایتخت گهر گهنج:**

گهر گهنج پایتختی دهولتهنی خوره زمیان: دهکهوتنه باشووری دهریای نارال له تورکمانستانی نیستا.

کورهمکانی جهنگیز چاگاتای و ئوکنای و جوجی به سهد هزار شهر فانهوه له سالی ۶۱۷ی کوجی / ۱۲۲۱ی زایینی شاری کاهنی گهر گهنجی پایتختی خوراز میان گهمارو دا و داویان کرد خه لک ملکهچی دهسه لاتی مه غوله کان بن، به لام خه لکی شارمه که نهو داواکارییهیان ره تکردهوه. شارمه که ناوهندیکی زانست و نهدهب و لیکولینهوه و خونندن بووه و نووسینگهی گهرهی هه بووه و ناوهندی کوبوونهوهی شاعیران و نووسهران و زانایان بووه. بهرگریکارانی شارمه که نازایانه شهریان له گهل سوپای موغلهکاندا کرد. دهستبه سهر داگرتنی مه غوله کان بو سهر شارمه که زور قورس بوو، چونکه مه غوله کان له گرتنی گهرمه که کانیدا سهر بازی زوریان له دهستدا. بویه، ههموو دانیشتوانه که میان کوشت جگه له مندال و پیشه گهر و ژنان که وهک کویلهی خویان گرتیان، و شارمه که میان به تهواوی ویران کرد. ههروهها بهنداوی پرووباری ئامویان ویران کردوه، شارمه کهش له ژیر ئاودا نوقم بووه.

گرتنی شارمهکانی خوراسان

له سالی ۶۱۸ی کوجیدا جهنگیزخان تولى كورى خوى نارده خوراسان، بویه شارمهکانی خوراسانی له بامروهوه تا باحق و له ناسا و نه بیوردهوه تا ههرات داگیر کرد و یهک له دواى یهک له ناویان برد، وهک چون له گهل شارمهکانی نهودیوی... پرووبار. له نیو نهو شارانهدا میرف یهکیک بوو له کونترین ناوهنده کولتوریهکانی ناسیای ناوهراست. دواى نهوه تولى دواى یاخیبوونیان خه لکی نیشاپوریان قیر کرد، ههروهها خه لکی شاری بچووک و دور دهستی که لاتیان قیر کرد که له باکووری شاری توس بوو، که لهشکرکی سوپای مه غوله کان به سهر و کایهتی چاگاتای و مه غوله کان لهوی نیشتهجی بوون لهوی. پاشان توس و دیمه نه گرنه که میان بو موسلمانان ویران کرد به هوی بوونی گوری عهلی الریده و هارون رهشید دواى نهوهی تالانیان کرد. پاشان بهرمو هیرات برؤن. سهرامت به سوپای تولى، به کوشتنی دلسوزانی جهلال الدین رازی بوو، پاشان بهرمو تالهقان رویشت، که جهنگیزی باوکی فهرماندهیی دهکرد، دواى نهوهی وهک حاکمی شارمه که دهستنیشانکرا، نهو واز له هه لاتن بو هیندستان دههینیت. جهنگیز دواى هه لاتنی جهلال نهلدین بو چند مانگیک له فارس مایهوه، به لام یاخیبوونیک له باکووری چین و تبت سهریهلدا و جهنگیز خانی ناچار کرد لهوی جیهینیت.

(پ ۱۷) ***هه لاتن و راوه دوونانی سولتان محمد خورازمشاه:

سولتان محمد به یاوهری سوپاکهی له سالی ۶۱۶ی کوجیدا بهرمو شاری نهترار و نهو شارانه کشایهوه که دهکهوتنه کهناری جیهون. دواى شکستی له پیکدادانی بچووک له گهل مه غوله کان، ترس له مه غوله کان هاته ناو دلپهوه، بویه دواى بیستنی ههوالی پرووخانی بوخارا و سهرمه قهند، بهلخی بهجیهینیت. جهنگیز درکی به لاوازی و سهرایشیواوی سولتان محهممد کرد، بویه بریاریدا پیش نهوهی هیچ پیداو یستیهک بگاته دهستی، به تهواوی شکستی پیهینیت، بویه زاوی توغه جهر به یاوهری دوو له سوپای بالای خوی به ناوهکانی جهب نویان و سوبوتای نارد و فهرمانی دهستگیر کردنی سولتان محمد پیندرا. دواى نهوهی گینه و سوبوتای له رووباری گیهون تیپهرین،

گه‌یشته به‌لخ. سولتان محمد له به‌لخهوه به‌رمو نیشاپور هه‌لات و دواى ئه‌وهى بو ماوهى مانگیک له‌وى و‌هستا، به‌رمو ره‌ى رویشته.

سولتان محمد به‌رمو قه‌لاى فهرزین که ده‌که‌ویته هه‌مه‌دانه‌وه رویشته. کوره‌که‌ى و پاریزگاری عیراق روکن الدین گورسنجی به‌یاوه‌ى ۳۰ هه‌زار کهس له‌م قه‌لايه سه‌پری ده‌کرد. کاتیک سولتان گه‌یشته ئه‌م قه‌لايه، هاوسه‌ره‌که‌ى و کوره‌که‌ى، غیات الدین، ره‌وانه‌ى قه‌لاى قارون کرد، که یه‌کیکه له‌ قه‌لاى ناودار مکانی چیاى ئه‌لبروژ که ده‌که‌ویته نیوان ده‌ماوند و مازنده‌ران. هه‌روه‌ها په‌یامیکی بو ئه‌تابه‌گ نارد بو پاشای گه‌وره، نه‌سه‌رت الدین هه‌زار ئه‌سپ، بو ئه‌وه‌ى بانگی بکات، و له‌گه‌ل شازاده‌کانی عیراق راویژی پییکات سه‌بارت به‌ شه‌رکردن له‌گه‌ل مه‌غوله‌کان. شازاده‌کانی عیراق پیشنیاریان کرد که له‌ نزیک (ئه‌شتران کوه) رووبه‌رووی مه‌غوله‌کان بینه‌وه. پاشا نه‌سه‌رت الدین، داواى له‌ سولتان کرد که بچینه‌ شاخه‌کانی نیوان پاریزگای فارس و فارسی گه‌وره، به‌لینی پیندا که ۱۰۰ هه‌زار سه‌ربازی پیاده‌ى له‌ شاری لوری و کوه کیلویه و پاریزگای فارس کوبکاته‌وه. به‌لام سولتان هیچ کام له‌ دوو پیشنیاره‌ى قبول نه‌کرد، پاشان له‌ هه‌والی هیرشی مه‌غوله‌کان بو ناودی‌ری و چه‌قاندن و تالانکردنی شاره‌که، ویرانکردنی شاره‌کان له‌ کاتی راوه‌دوونانی سولتان محمد خوارزم شا له‌سه‌ر ده‌ستی سوپای جه‌بی مه‌غولی ناگدارکرایه‌وه و سوبوتایش له‌ شاری توس دوو فیرقه‌ى سوپای مه‌غول دوو ریگی جیا‌وازیان گرت به‌ر به‌رمو ره‌ى. سوبوتایی ریگی دامغان و شاری سیمنان گرت به‌ر، ریگی مازنده‌رانیشى گرت به‌ر و دواى تالانکردنی گونده‌کانی مازنده‌ران، که دیارترینان نامال بو، گه‌یشته ره‌ى.

ناکۆکی تایفه‌گه‌ری له‌ نیوان خه‌لکی ره‌ى هه‌بوو، بو‌یه شافعیه‌کانی ره‌ى له‌شکری مه‌غولیان وه‌رگرت، و دژی حه‌نه‌فیه‌کانی ره‌ییان کرد. سه‌ره‌تا مه‌غوله حه‌نه‌فیه‌کان تالان و کوشتیان کرد، پاشان هیرشیان کرده سه‌ر شافییه‌کان و شافیعییه بیثومارمه‌کانیان کوشته و ژن و مندالیان به‌ دیل گرت. له‌شکری مه‌غوله‌کان له‌ ره‌ى نه‌مانه‌وه و به‌جییان هیشت بو ئه‌وه‌ى به‌رده‌وام بن له‌ راوه‌دوونانی سولتان محمد، وینه‌کیشانیک له‌ کتییی کۆکه‌ره‌وه‌ى میژوودا ده‌رده‌که‌ویت که سولتان محمد الخوارزمی له‌ ده‌ربه‌ده‌ریدا له‌ دوورگه‌ى ئه‌سه‌یکۆن دواى ئه‌وه‌ى ناگدارکرایه‌وه که چی به‌سه‌ر هاتوه و لاته‌که‌ى .

دیله‌کردنی حه‌ره‌مى سولتان (ژنانى سولتان) و کۆچى دوايى سولتان مه‌حمه‌د

تورکان خاتوون، دایکی سولتان محمد، پینش رووخانی، پایته‌ختی خوارزم، گورگانج، به‌ یاوه‌ری نه‌سیر الدین نیزام الملک، وه‌زیره‌که‌ى، به‌ هه‌موو گه‌نجینه‌کانی و پارهی شاهانه‌بییه‌وه، به‌جیده‌هینیت و په‌ناى بو قه‌لايه‌کی لاریجان بردوه . مه‌غوله‌کان له‌ سه‌ره‌تای سالی ۶۱۷ی کۆچیدا گه‌ماروی قه‌لاکه‌یان دا و قه‌لاکه به‌ هوی که‌می ئاوه‌وه ته‌سلیم بوو، هه‌روه‌ها مه‌غوله‌کان قه‌لاى قارونیان کۆنترۆل کرد که په‌ناگه‌یه‌ک بوو بو ژنان و مندالانی سولتان محمد. مه‌غوله‌کان تورکان خاتوون وه‌زیره‌که‌ى و منداله‌کانی پاشایان نارد بو جه‌نگیز له‌ تاله‌قانی خوراسان. جه‌نگیز نیزام ئه‌لمولک و کوره گه‌نجه‌کانی سولتانی کوشته و کچ و ژن و خوشکه‌کانی سولتان محمد ده‌ربه‌ده‌ر ده‌کات بو بیابانی قه‌ره‌کوم (باکوری روژه‌ه‌لاتی ده‌ریای خه‌زه‌ر) و تورکان خاتوون تا مردنی له‌ سالی‌کدا له‌ زیندانا مایه‌وه سالی ۶۳۰ی کۆچی. سولتان مه‌حمه‌د له‌ ماوه‌ى مانه‌وه‌ى له‌ قه‌لاى (فهرزان) له

لنیکهوتوه، که بووه هوی بیتوانایی خه لکه که می له بهر منگار بوونهوه. بویه، دادومری شاره که میان نارد بو تولى بو نهوهی ته سلیمبوون پیشکش بکات، به لام تولى ره تیکر دهوه ناشتی بکاتوه چونکه دهیویست تولهی خوینی تاگاجار بکاتوه. سهره رای نهوهی شاره که خاوه نی سی سهد کاتاپولت و ژماره یک توپی نهوتی بو، به لام له ماوهی سی رۆژدا له لایمن سوپای مهغوله کانهوه شکستیان هینا، دواى شهرى توندی نیوان نهو دوو لایه نه و له ده ستدانی گیانی قورس له ههردوولا. مهغوله کان له بههاری سالى ۶۱۸ ی کۆچیدا چوونه ناو شاری نیشاپور، و فهرمانه وای کۆنی شاره که، موجیر ئهلمالیک کافی و هه ندیک له گهوره کانی شاره که میان کوشت، وهک دیا الملک زۆزنی و شاعیر و زانای بهناوبانگ فه رید الدین ئه لعه تار.

وه مهغوله کان خه لکی نیشاپوریان له بیابانه کهدا کۆکرده وه و هه موویان کوشت جگه له ۴۰۰ پیاو له خه لکی پیشه سازی و هونه مه ندان. پاشان کچی جهنگیزخان و هاوسه رى تاغاجار که له گه مارۆی نیشاپوردا له ناوچوون، گه یشتن بو توله سه ندنه وه. بویه فه رمانی دا شاره که بسوتنیریت و ویران بکریت و له شوینی جۆش (ناههنگ) چینرا. پاشان تولى به ره مو هیرات رۆیشت، و هیزیکی ۴۰۰ پیای له نیشاپور به جیهیشت بو کوشتنی هه موور زیندوه کان.

شهرى سند

وینه کیشانی جهنگی ئیندوس که میژووه که می دهگه ریتوه بو سه دهی شانزه هه می زایینی. تپیدا جهنگیز له گه ل سوپا کهیدا سه رى جهلال الدین ده کهن که رووباری ئیندوس ده بریت.

دواى نه وهی جهنگیزخان (تهلقان و خوراسان (تهلقان بهلخ) و بامیان) داگیر دهکات، به سوپا کهی قورسه وه به ره مو غه زنی به ره مو شهرى جهلال دین رۆیشت. جهلال نه ددین له خویدا توانای بهرگری نه ده بیینی. بویه، ده ستپیشخه رى کرد بو هه لاتن به به زاندنی رووباری ئیندوس. به له بهر چاوغرتنی سه ختی ده ستگیرکردنی جهلال نه الدین دواى په رینه وه له رووباره که، جهنگیز به هه موو خیراییه که یه وه به ره مو رووباری ئیندوس رۆیشت بو نه وهی ریگری له په رینه وه له جهلال الدین بکات. سوپای جهنگیز کهوته بهر جهلال نه ددین و ناچاریان کرد شهر بکات. جهلال نه دین له گه ل ۷۰۰ سه ربه زه که می بو ماوه یه کهی کورت شهرى مهغوله کان کرد. له سه ره تای شهره کهدا پیشکهوتن له بهر ژه وهندی جهلال الدین بوو که دلای سوپای مهغولی تیکشکاند، به لام جهنگیز بالی راستی سوپای جهلال دینی شکست په یینا، کوره ته من ۷ یان ۸ ساله که می گرت له جهلال الدین، و کوشتی. دوو گیرانه وهی جیاواز و دژبه یه که هیه، یه که میان ده لیت جهلال دین (هاوسه ره که می) له رووباری ئیندوس خنکانه وه بو نه وهی نه گیرین، له وه شانى تردا باس له وه دهکات که جهنگیز حه ریمی جهلال الدینی گرتووه و ره وانیه قه رهیان کردووه قوروم. له هه ر حاله تیکدا جهلال الدین له پیش مهغوله کانه وه هه له ات بو هیندستان، و به هیوای کۆکرده وهی هیزیک که یارمه تی بدات له شهرى مهغوله کان جاریکی تر رووباری ئیندوسی به زاند.

گهراڻهوه له هيندستانهوه

جھلال الدين له سالی ۶۲۱ی کوچی له هيندستانهوه بهرمو کرمان پاريزگای فارس بهرپکهوت. لهويدا عتابهگ سهعد که باوکی سولتانا خاتونی هوسهري جھلال الدين بوو، چاوی پئی کهوت. کاتیک مهغولهکان له باکوری فارس کشانهوه، برا بچوکهکهی جھلال الدين (غيات الدين خوريزمشا) توانی دهستی بهسهر بهشنيک له خوراسان و کوميش و رهی بگریت. سهرمتا جھلال دين شکستی به براکهی غيات الدين هینا و دهستی بهسهر ئو ناوچانهدا گرت، پاشان خوی به سولتانی خواريزم ناساند و داوای هاوکاری خهلیفهی ناسری کرد بو هاو ئایینهکهی که دوژمنی باوکی بوو، بو شهرکردن لهگهله مهغولهکان، بهلام خهلیفه وهلامی داواکاریهکهی نهدايهوه. جھلال الدين هيرشی کرده سهر بهسره فتحی کرد، پاشان سوپای خهلیفهی راوهدوونا تا دهرواز مکانی بهغداي پایتهخت، بهلام فتحی نهکرد، بهرمو باکوری فارس رویشت، لهوی توانی له سالی ۶۲۲ی کوچیدا، نازمربايجان و ناران داگیر بکات. و حوکمی نازمري نهتابکینی لا برد. دواي نهوهی جھلال الدين له سالی ۶۲۲ی کوچی دهستی بهسهر تهبريزدا گرت، دهستی به جيهاد کرد دژی کهرهج، دواي چهند سهرکهوتنیک بریاریدا داگیرکردنی پایتهختی کهرهج، تفلیسی، بهلام خهلیکی تهبريز له حوکمرانییهکهی یاخیبوون، هندیکیشیان خزمهکانی کوشتیان، نههمش وای لیکرد بگهریتتهوه نازمربايجان، و یاخیبوونهکه سهرکوت بکات، لهوی هيرشی کرده سهر شارهکه و توانی له سالی ۸ی رهبيعولئهوال له سالی ۶۲۳ی کوچیدا داگیری بکات، و دانیشتوانهکهی لهناو برد. جھلال ئهلدين، لهوتهی له هيندستانهوه هاتوه، له شهره توند و ناپیویستهکاندا سوپاکهی ماندوو کردوه، نههمش بووه هوئی خیراگردنی شکستی بهرامبهر مهغولهکان له شهریکدا له نزیک ئيسفههان له سالی ۶۲۵ی کوچیدا.

جھلال دين به ئامانجی سیاسی، و بووه به دوژمنی خهلیفهی عهباسی، سهرکردهی بکوژانی ئيسماعیل، شای کهرهج روسودان، ئهشرف موسا ئهلئهیوبی، فهرمانرهموای حهران و نهدهسه، و کیکبادی یهکهم، پاشای سلجوقهکانی روم. سهرکردهی بکوژهکان و موسلمانانی گهنجه و خهلیکی تهوريز. ههروهها هندیکی له گیرانهوهکان باس لهوه دهکهن که له بهشهکانی دواتری ژيانیدا شهرايی دهخواردوه.

(پ19) //دووهم ههلمهتی سهربازی مهغول

ئيمپراتوریهتی مهغول له سهروبهندی مردنی جهنگيز له سالی ۶۲۴ کوچی، دواي نهوهی جهنگيزخان فتهتی چوار سالی فارسی تهواو کرد، زورینهی شارهکانی فارس ويران بوون، بهلام به جیا له سنوورمهکانی مهغول مانهوه. جهنگيزخان له سالی ۶۲۴ی کوچی له تمهنی ۷۲ سالییدا کوچی دوايی کرد. وه دواي نهوهی ئوکتای خان کوری سییهمی جهنگيز وهک جینشینی ههلبژيردرا، سازادهکانی مهغول بریاریان دا پرۆسهی فهتکردنی جهنگيز تهواو بکهن و فراوانتر بکهن و دايمهزرينن. مهغولهکان دوو سوپایان نارد، یهکهمیان بهرمو گهلی خیتانی له باکوری چین و لهویشهوه بو فارس، به ئامانجی داگیرکردنی نازمربايجان و کوردستان و لهتکردنی جھلال ئهلدين بو ههمیشه.

ئۆكتاي خان له سالى 626ى كۆچيدا به سەركردايەتى جىرمەگۆن نوپان لەشكرىكى بەرمو نيران ئاراستە كرد. سوپا دەستی كرد به داگیرکردنى ئەو شارانەى كه پښتر به تهواوى داگیريان نەكردبوو، وەك غەزنى، كابول، سەند، زابولستان، تەبەرىستان، غیلان، ئاران، نازەربایجان و ئەوانى تر. جەلال الدین لەكاتىدا كه هەلاتووە جوړىك جل و بەرگی پۆشيوە نەناسرىتهوه، لهلایەن پیاویكى كوردەوه كوژراوه، هەندىك سەرچاوە باس لەوه دەكەن كه ئەو بو ئەسپ و چەكەكەى كوشتوو و هەندىكى تریش باس لەوه دەكەن كه بكوژمەكه بو تۆلەى براكەى كوشتویەتى كه لهلایەن جەلال الدینەوه كوژراوه. بابەتى مردنى جەلال الدین بو ماوهى نزىكەى سى سأل دوای مردنى به ناديار مايهوه و خەلك وایان دەزانى كه ئەو له ژياندايه و ئەفسانە له دەورى ناوهكەى دەخولینەوه و هەر قوناغىك كەسێك راپەرى و بانگەشەى ئەوهى دەكرد كه جەلال الدین دەركەوت، كه دلى مەغۆلەكانى ترساند.

دوای كوشتنى جەلال ئەدین، سوپای مەغۆلەكان بەسەر سى بەشدا دابەشبوون. بەشێكیان دیاربەكریان تالان كرد، و پښتروپیان كرد بو كەنارى رووبارى فورات، و بەشێكیان بەرمو شاری بیتیلىس (ئىستا له توركيا) روښتن، و بەشى سێهەمیان له سالى 628ى كۆچيدا دەستیان بەسەر مەراغەدا گرت، پاشان چوونه ناو نازەربایجان. و پاشان له سەرەتای سالى 629ى كۆچيدا مەغۆلەكان بریاریان دا تەبرىز داگیر بكەن. كاتىك خەلكى تەورىز ناگادارى هاتنى مەغۆلەكان بوون، دادوهر و سەرۆكى شارەوانى شارەكه بریاریان دا خویان تەسلىم بكەن، و دیارى جوړاو جوړیان بو مەغۆلەكان نارد، و ئەوانیش قیولیان كرد كه باجىكى له رادەبەدر بدن، بەم شيوەى خەلكى تەورىز له مەغۆلەكان و تىكدانى شارەكەیان رزگار بوون. لەم هەلمەتە سەربازىیەدا مەغۆلەكان توانیان به ئاسانى ئەو خاكەى كه ماپوونەوه تا سنوورەكانى بەغدا داگیر بكەن.

دوای ئەم هەلمەتانه، تهواوى فارس كەوتە ژىر دەسەلاتى مەغۆلەكانەوه، جگە له غیلان كه سالاىنىك سەربەخۆ بوو تا محمد ئۆلجەیتوو داگیرى كرد. هەروەها ئىسفهەان تا سالى 633ى كۆچى له هێرشەكانى مەغۆلەكان دوور ماپهوه، كه بههوى مەملانى تائىفى نیوان بنەمالهى سەعیدی و خەجنى شارەكه وىران بوو، كه عەقىدەى بنەمالهى سەعیدی خەنەفى بوو، له كاتىدا كه... عەقىدەى بنەمالهى خوجەند شافىعی بوو. له سالى 633ى كۆچيدا، له سەردەمى ئۆكتاى خاندە، مەملانى نیوان شافىعی و خەنەفىەكان پەرهى سەند و خەنەفىەكان لەگەڵ مەغۆلەكان رىككەوتن دەروازەكانى شارەكەیان بو بكنەوه بەو مەرجەى مەغۆلەكان نەیارمەكانیان بكوژن. شارەكه لهلایەن مەغۆلەكانەوه هیرشى كرایە سەر و مەغۆلەكان جیوازییان له نیوان كوشتنى خەنەفى و شافىعیدا نەكرد، لەنىو كوژراوانى شارەكەدا شاعیرى بەناوبانگی ئىسفهەانى كەمال ئىسماعیل بوو كه دوو سأل دوای داگیرکردنى ئەم شارەى مەغۆلەكان كوژرا.

سټیهم ههلمهتی مه غولهکان به سهر وکایهتی هولانگو خان

(پ/20) // هولانگو و دوکوز هاتون هاوسهرمهکی له سالی ۶۵۳ ی کوچی / ۱۲۵۵ ی زایینی، مه غولهکان جاریکی تر گهرانهوه بو فارس، دواي چل سال له شکست و ههلاتتی محمد خوریزمشا، بهلام نههمجارهیان به ئامانجی نوئ. نهوهی نوئی مه غولهکان زانیاری زیاتریان لهسهر کولتوری ئیسلامی بهدهستهینابوو، و به بهراورد به جهنگیزهکان میانرهوتر بوون. مه غولهکان له ههلمهتهکانی پیشوویانهوه درکیان بهوه کرد که حوکمرانی ههمیشهیی فارس پیویستی به چهقاندنی خهلافهت له بهغدا ههیه، ههروهها بکوژی ئسماعیلییهکانن. وه مه غولهکان درکیان بهوه کرد که دهبیئت دوو جهمسهری ناکوکی ئیسلام لهو کاتهدا لهناوبیهن که بریتین له خهلافهتی سوننه و خهلافهتی ئیسماعیلی شیعه که وهک بهر بهستیگ له بهردهم حوکمرانی پتهوی مه غولهکان له ناوچهکهدا وهستاووون.

(پ/21) // که تیایدا (بهر الدین لوء لوء کوری عبودللا الراوی الاتبگی) (۶۰۶-۶۶۰ کوچی/ ۱۲۰۹-۱۲۶۱ از) حوکمی موسلی کردوو، که یهکیکه له قوناغه گرنگهکانی میژووی ئیسلامی، بههوی هاوچهر خییهکهی لهگهل دوو قوناغی گرنگ له رووداوهکان نهوانیش:

یهکهمیان شهری خاچهر ستانه: که له لایهن روژناوای مهسیحییوه سووتهمهنییان پندرا، به مهبهستی دهسته بهسهر داگرنتی (قودس)، و ریکخستنی جهنگی خاچهرستی بهردهوام بو هه ره شهکردن له میسر و سوریا، بو بهدیهنانی نهمه و دامهزراندنی دهولتی خاچهرست له سوریا و فهلهستین، ههولدان بو فراوانکردن لهسهر حیسابی دهولت و میرنشینه ئیسلامییهکانی دراوسی.

دوهمیان لهشکر کیشی مه غولهکانه: که له سهرهتادا ئامانجی دامهزراندنی ئیمپراتوریهتیکی جیهانی مهغول بوو که ئاسیای ناومراست و ئیران و پروسیا و ههندیگ ناوچهی نهوروپا لهخو بگریت و دواتر دواي نهوه به زور و لاته ئیسلامییهکانی روژههلات و روژناوا بهیهبلکیندریتهوه.

سهبارت به ههلوئیستی (بهر الدین لوء لوء) بهرامبهر مه غولهکان و رووداوهکانی لهشکر کیشییان و پهیههندییهکانی لهگهلایان له ماوهی سالانی ۶۱۶-۶۵۷ کوچی / ۱۲۱۹-۱۲۵۸ ی زایینی، که قوناغیکه بهردهوام بوو نزیکههی ههموو سهردهمی حوکمرانییهکهی، دهتوانریت بهسهر دوو بهشدا دابهش بگریت:

یهکهم - له سالی ۶۴۲ ی کوچی / ۱۲۴۴ ی زایینی کوتایی دیت، لهو ماوهیهدا سیاسهتیکی دیاریکراوی پهیرهو کردوو، گرنگترینیان دهتوانریت به دهستهواژهی (دژی مه غولهکان، بهلام لهگهل نهوان) کورت بگریتهوه! واته نهیویستوو لهگهلایان بهریهک بکهوئیت، وهک چون ناگاداری نهوان و ستهمکارییان بووه.

دووم - له دواي نهوسالهوه (642ك) دهست پیدهکات تا کوچی دوايی له سالی ۶۵۷ کوچی / ۱۲۵۸ ی زایینی، و تاییهتمهند بوو به ئارامکردنهوه و پابهندبوونیان پییان و ئیستفازی نهکردنیان و دواتر چوونه ناو گوئیرایهلیاننهوه.

(پ/22) // وه (رهشید الدین فهدللا) ئامازه به پهیههندییه نزیکهکانی (بهر الدین لؤلؤ) لهگهل مه غولهکان دهکات، و باس لهوه دهکات که (هولانگو) فهرمانی به سوپاکههی خوی کرد که له خاکی

رۆمهکان بوون له سالی (٦٥٥ کۆچی / ١٢٥٧ زاینی) بۆ گواستنیهوهی بۆ موسل له ریگهی (هولیر)، دایهزاندن پردی موسل و جیگیربوون له دیوی رۆژئاوای (بهغدا).

نهمهش بهلگهیه لهسهر ئهوهی که موسل و کارهکانی ناوچهی نفوزی مهغولهکان بوون، بهو پێیهی هیچ نامازمیهک نهبوو که کهتیهکانی مهغولهکان تووشی هیچ زیانیک بوو بن. وه کاتیک بهغدا لهلایهن سوپای مهغولهکانهوه گهمارودرا، (بدر الدین لؤلؤ) بهپهله کورهکهی (پاشا صالح روکن الدین ئیسماعیل) به سهروکایهتی سوپایهک بنیریت بۆ ئهوهی بچینه ناو سوپای هولاکو. سهراوهکان باسیان له هاوکاری و پیدایستهکانی (بدرالدین لؤلؤ) بۆ مهغولهکان کردوه و باسیان لهوه کرد که **پاره و دیاری و شوینهاریان تیداووه و ئیین کثیر** له نامهبهکدا باسی ئهو پیدایستهکانی کردوه و پیدهچیت ئهم پهیمه سهرزهنشکردنیکه که (بدرالدین لؤلؤ) وهریگرت، دهرنهجامی ئهو سیاسهتهی دوولتی بوو که له ئاشتهوایی لهگهڵ مهغولهکاندا پهیرهوی لیدهکرد و نوکهری گشتی بۆ هاوپهیمانیهکهیان، ههروهک چون هولاکو ویستی هیزی دیکه بدۆزیتهوه که رهنگه له پشت خهلافهتی عهباسیهکانهوه بوهستن ، و پشتیوانیان بکات دواي ئهوهی پێیهکانی له بهغدا دامهزراند، که ناوهندیکی گرنگه له جیهانی ئیسلامیدا بۆ ئهوهی کاردانهویان وهریگرت، ههه بۆیهش دهبینین نامه ی هاوشیوه بۆ پاشاکانی شام و میسر و بۆ فهرمانهوکانی ئیمارات دهنیریت و ناوچهکانی تر، ناشکرکردنی کهوتتی پایتهختی خهلافهتی عهباسی - بهغدا. **هولاکو** به بلاوکردنهوی تیرۆر و ترس و دلهراوکی ههه شهکانی بههیزتر پینگهی خوی کرد، بۆیه سهری بهشیک له گهوره کوژراوهکانی بهغدا، لهگهڵ کوره باشهکهی، **روکن الدین ئیسماعیل**، بۆ (بدرالدین لؤلؤ) نارد بۆ ئهوهی له موسل ههلواسرین ! وه کاتیک **پاشای صالح** باوکی ناگادار کردوه لهوهی که هولاکو له پهیمهکهیهوه چی ویستوه ، که بریتی بوو له ههه شه و توقاندن و سهرزهنشکردن، دلنیا بوو که چارهنووسهکان ددانهکانیان پیشان داوه هولاکو بۆیه دهیتت سیاسهتی هینورکردنهوه پهیرهوی بکات، له قهیرانهکهیدا ، بۆیه دواي ئهوهی خوی زهلیل کرد، بهدواي ریگایهکی دهربازبووندا گهرا. و زۆر تووشی شوک بوو، بۆیه بهپهله ئهوهی له گهنجینهکانیدا بوو که له کهلوپهلی کۆن و پاره و مرواری و گهوهههههکانیدا بوو، دهربهینیت و ئهویش مهبهستی بوو لهگهڵ ئهوان بۆ هولاکو خوی گوپرایهلی و دلسوژی پینشکەش بکات! وه ئهوهش له بیست و نۆی رمجهب بوو له سالی **٦٥٦ کۆچی / ١٢٥٨ی زاینی** واته پاش ماومهکی کهم له رووخانی بهغدا که هولاکو کاتهکانی له (**ههمهدان - ههمهدان**) له کهناری دهریاچهی (**ورمئ**) بهسهه دهبرد، بۆیه ئهو بههوی پیرییهوه پیشوازییهکی باشی لیکرد، و له شهشی شهعبانی ئهو سالهدا وهک میرنشینی موسل پهسهندی کرد و بهم شیوهیه موسلی له داگیرکاری مهغولهکان رزگار کرد.

کهوتنی قهلاي نهلاموت لهلایهن مهغولهکانهوه

دایکی هولاکو سهرقویتی بهیچی مهسیحی بوو، ههروهها هاوسهرمهکهی دوقوز خاتوونی مهزههپی نهستوری مهسیحی. لهم ههلمهتهدا زۆرینهی یاریدهدهرانی هولاکو خان موسلمان و نهرمن بوون. موسولمانان ئامانجیان رووخانی دهولتهی ئیسماعیلی شیعهی بکوژهکان بوو، نهرمهنه مهسیحییهکانیش ئامانجیان رووخانی خهلافهتی عهباسی و رووخاندنی ئیسلام و شکستی موسلمانان بوو له میسر و شام که شهریان لهگهڵ مهسیحییهکانی ئهوناوچانه له جهنگی خاچهرستان دهکرد، بۆیه زۆربهی سوپای مهنگولیا مهغولی مهسیحی بوون.

رووخانی قهلاکانی بکوژانی نیسماعیلی (نیسماعیلییهکان):

سهرهآدانی بکوژه نیسماعیلییهکان نزیك بوو هاوکات بوو لهگهآل سهرهآدانی سامانییهکان و لوتهکی چالاکییهکانیان بوونله سهردهمی دهولتهی سهلجوقیدا ، و ههولیان دها دهولتهی سهلجوقی و خهلافهت بروخینن وبه تیرور و تیکدانی ئاسایشیان به مهبهستی گهیشتن به ئامانجهکانیان. قهلائی (ئهلموت) له ناوهندی دهسهلاتیان بوو، دواى مردنی سهرکردهکهیان **حهسهنی سهباح**، بکوژهکان به دامزراندنی قهلائییهکی نوئ دهسهلاتهکانیان زیاد کرد. بکوژهکان چهندین تیروریان ئهجامدا، وهک تیرورکردنی دوو خهلیفهى عهباسی، **الفضل المسترشید بالله له سالی ۵۲۹ی کۆچی** و کورکهکی **منصور الرهد بالله له سالی ۵۳۲ی کۆچی**، و تیرورکردنی **وهزیری سهلجوقیهکان المعین الدین له سالی ۵۲۱ی کۆچی**. سهلجوقهکان چهند جاریک ههولیان دا که بکوژهکان لهت بکهن، بهلام لهم رووهوه هیچ سهرکهوتنیکى بهرچاویان بهدهست نههینا. کاتیک جهنگیزخان هیرشی کرده سهر قهلائی (ئهلموت- علموت)، سهرکردهکهیان **جهلال الدین حهسن بن عهلا محمد** تهسلیمی مهغولهکان بوو، بهمهش قهلائی نیسماعیلییهکان له لهناوچوون به دهستی مهغولهکان.

کاتیک هولگوخان له سالی ۶۵۴ی کۆچیدا گهیشته فارس، رایگهیاندا که ئامانجی سهرهکیی **کۆنترۆلکردنی قهلائی عهلاموته**، ئهمهش وایکرد **روکن الدین خورشاه**، دوایین فهرمانرهواى قهلائی **عهلاموت**، خوئی رادهست بکات، چونکه قهناعهتی ههبوو که هیچ خالئک نییه بو بهرهنگار بوونهوه. وه کاتیک مهغولهکان گهماروی قهلا مانهوهی بکوژهکانیان دا، خووشا یارمهتی مهغولهکانی دا، بهلام نهوه بزگاری نهکرد له مردن لهسهر دهستی مهغولهکان دواى نهوهی قهلاکانیان کردهوه، بهم شیویه کوتایی به دوخی بکوژهکان هینا. مهغولهکان قهلائی ئهلاموتیان به زهوی بهکسان کردهوه، پاشان مهغولهکان به سهرکردهیهتی **بایجو نویان** دهستیان بهسهر سولتانییهتی سهلجوقی رومدا گرت، بهم شیویه ههموو ئهو ریگیایانهی که دهگهنه بهغدا کهوته بهر دهستی مهغولهکان.

هۆکارهکانی شکستی خوریزمییهکان لهبهردهم مهغولهکاندا

(پ23) // خورازمییهکان له کاتی بهکهمین ههلمهتی مهغولهکاندا له شارهکانی ئهترار، خوجهند، ههرات، خوریزم، نیشاپور، ههرات، تهلکان و سیمنان، له بهرگریکردنیان به توندی وهستا بوون، بهلام ناکۆکی نیوان کهسایهتییه دیارهکانی شارهکان و فهرماندهکانی ناوخوی سوپا، نهبوونی پلاندانه، ههلاتنی سولتان خورازمشا و نهبوونی ههماهنگی ئامرازهکانی بهرخودان، ههموویان هۆکاری شکستی ئهم کاره بوون. هۆکارهکانی شکستی مهغولهکان دهوانریت بهم شیویه ورد بکریتهوه:

1- هیزی شهرقانی مهغولهکان: هیزی شهرقانی مهغول و ئهمونیان له شهردا کاریگهری زوری لهسهر سهرکهوتهکان ههبوو. ههروهها میژوونووسانی هاوچهرخ باسیان لهوه کردوه که هیزی مهغول له نیوان ۱۵۰ بو ۲۰۰ ههزار چهکداری ههبووه.

2 - گهندهلی ئابووری و سیاسی له ولاتانی ئیسلامیدا بووه هوی دزایهتی گهل و جیابوونهوهی دانیشتون له حکومهتهکان و کهمبوونهوهی پالنهری بهرهنگار بوونهوهی داگیرکهرانی بیانی. که بهتهواوی له ههلمهرجی دهولتهی ساسانی له ناوچهی فارس لهکاتی سهروبهندی فهتخی ئیسلامی هاوشیوهی نهوه بوو.

3- کۆنترۆلکردنی تورکان خاتوون و سەربازە بەکرێگیراوەکانی لە خێلی قانقۆلی بەسەر دەولەتەکانی دەولەتی خورەزمیان لە ژێر ئیدارەی سەربەخۆیاندا رۆلی ھەبوو لە بێچارەکردنی سولتان محمد تەننەت لە ھەلبژاردنی سازادە جینشینیی شانشینەکەیدا، و ئەویش ھیچ ھەلبژاردەیکە نەبوو جگە لەوێ پابەند بێت بە خواستی دایکی.

4- وەلامە توندەکانی سولتان محمد بۆ پەیمەکانی جەنگیزخان و کوشتنی بازرگانانی مەغۆل و دەستبەسەرداگرتنی پارەکانیان دەرخەری کەمی ئەزمونی بوو لەنێوەندی سیاسەت. ھەروەھا لە ناوێردنی دەوڵەتی قورەیی خیطائییەکان ھەڵبوو، چونکە سەرەرای ناموسلمان بوونیان بە میھرە بانی و دادپەروەرییە و ھەڵبەستەکانی موسلمانانی ئەودیو روبرار (ما وراە نەر) مامە ئەیان کرد.

5- دوای شەری سولتان محمد لەگەڵ جۆجی ئیبن جەنگیز لە دەورویەری سالی 616ی کۆچی، ترس و دلەراوکی زۆری کردە دلی سولتان، و ھەڵات و نەیتوانی لە ھیچ شەریکدا بەرگەیی مەغۆلەکان بگرێت، بەلام بانگەوازی خەلکی دەکرد کە ھەلبێن و تەسلیم بن، کە کاریگەری نەرینی توندی لەسەر مۆرال خەلک و سوپا و دارمانی ئیرادەیان ھەبوو.

6- سولتان و دایکی زۆرجار خراب ھەلسوکەوتیان لەگەڵ خەلکدا دەکرد و دوای شکستی (القورا خەتائین) و دەستبەسەرداگرتنی ئەودیو روبرار (ما وراە نەر)، سوپای سولتان بەر خەلک کەوت بەجۆریک موسلمانانی بوخارا و سەمەرقەند ناچاربوون پارە بەدەن باجەکە بۆ غەیرە موسلمانەکان (نەلقورە خەتائین) لەبری خورامیەکان، ئەمەش وایکرد خەلک دژایەتی دەسەلاتی خوارزمی بکەن و نامۆیان بکەن.

7- سەربازە مەغۆلەکان لە یەک رەگەز و زمان و ئەخلاق و کولتور بوون (خیلەکی)، بە پێچەوانەی سەربازانی دەولەتی خورەزمیان.

8- کورەکانی سولتان محمد (جەلال الدین و روکن الدین و غیات الدین) لە جیاتی مردنی باوکیان شەریان کردوو بە بەردەوام.

9- بیروباوەری سۆفیگەرایی لەناو خەلکی خورازمدا بڵاوبوو، جگە لە ھەندی حوکمرانی وەک نیزام الملک (408-485 کۆچی) وەزیری گەورە لە دەرباری سەلجوقی کە ھانی سۆفیگەری دەدا، بۆیە چەندین سۆفی و خانەقایی گەورە لە شارەکانی فارسدا دەرکەوتن لە سەردەمی خوریزمیان تا لەشکرکێشی مەغۆلەکان. لەبیرت بێت کتێبەکانی میژوو نووسراو لەم سەردەمدا، وەک میژوونوس جەھانجشای الجوینی، باس لەو دەکات کە ھۆکاری داگیرکردنەکی سزای خودایی بوو، و ئەم کتێبەش لەشکرکێشیەکی لەبەرچاو گرتوو.

10- ترسی جیھانی لە مەغۆلەکان: ھەوایی تاوانەکانی مەغۆلەکان لە یەکەم ھەلمەتیاندا بڵاوبوو، و ترسی گەورە مەغۆلەکان لە دلی خەلکدا رواند. لە سالی ۱۲۳۸ی زایینی / ۶۳۸-۶۳۷ی کۆچی ترسی خەلک لە مەغۆلەکان گەیشتە ئاستیک کە ماسیگرەکانی کەنارەکانی ھۆلەندا نەیان دەویرا لە دەریای باکووردا ماسی بگرن.

(ب/24) دهر نهنجامی له شکر کیشی مه غوله کان بۆ سه سر خوریزم

1- ویرانکاری کولتوری و ئەخلاقى گهورتر بوو له ویرانکردنى شارەکان و خەسارەکانى ئابووری، بەو پێیەى مه غوله کان دەستیان بەسه وولاتى فارسدا گرت بەبێ ئەوهى ئایدۆلۆژیایهكى نوێ بهینن. مه غوله کان ناوهنده زانستی و روشنبیرییهکانیان ویران کرد، بۆیه چەندین کتییخانهیان سووتاند، ههروهها زۆریک له شارە گهورەکانیان کاول کرد، ههروهها ئەو ناوهنده روشنبیریانهى که بهدوایاندا هاتبوون ههموویان لهناوبرد.

2- کهمبوونهوهى ژمارهى دانیشتوانى شارەکان یهکێک له هۆکارەکانى دارمانى ئابووریى فارس دواى لهشکرکیشی مه غوله کان بوو. سه رچاوه کان هیچ زانیارییهكى ئامارى سه بارهت به ژمارهى دانیشتوانى فارس پێش لهشکرکیشی مه غوله کان و دواى داگیرکارییهکانیان نادهن. هه رچهنده ئەو سه رچاوهى که مامه لهیان له گه ل ئامارى قوربانیانى لهشکرکیشی مه غوله کاندا کردوه، جا سه رچاوهى لایهنگرى بوون یان دزایهتى مه غوله کان، باس له ژمارهیهكى زۆر زۆر دهکهن مه غوله کان جگه له جینۆسایدی گهلان، خه لکیان کرده کۆیله و زۆریکیان له ئەنجامی نهخۆشى و برسیتی گیانیان لهدهستدا. ههروهها هولاگو خان له کاتى فهتحرکردنى شار و شاره نوێیهکانیدا خه لکی وهک قه لغانى مرۆیى بهکاردههینا که لهبهردهم سوپاکهیدا دهجوولان.

3- دارمانى کشتوکال: بهپێى سه رچاوه میژووبیهکان، کشتوکال له نیشاپور و زۆریک له شارەکانى خورزمیان باو بووه. زۆرینهى زهوییه کشتوکالییهکان ئاویان له باران و رووباریان وهرنهدهگرت، بهلام پشنتیان بهو کاره ریکخراوهى ئاودیری بهستبوو که جووتیاران ئەنجامی دهن، وهک دروستکردنى کهنالی ئاودیری دهستکرد، که ئەو کاته سه رچاوهیهكى گه شهسهندوو بوو، کشتوکالیش به تهواوى پشنتی پێ بهستبوو. بۆیه له ئەنجامی لهشکرکیشیهکانى مه غوله کاندا تۆرهکانى ئاودیری لهناوچوون. گه رگهنجی پایتهخت ناوهندیکی بازرگانى گرنهگه. بهلام دواى لهشکرکیشی مه غوله کان به تهواوى لهناوچوو.

4- کۆیلهکردنى کهسانى پێشهیهی: مه غوله کان ناگادارى گرنهگی پێشهگه رهکان و رۆلى ئەوان له بهرهمهینان و پێشکهوتندا بوون. سه رچاوه کان به روونى باسیان له مه غوله کان کردوه بۆ که چۆن خه لکی پێشهکان له نیشاپور و سه مه رقهند و غه رگهنج و مه رو بهکۆیلهیان کردن و ناردنیان بۆ مۆنگۆلیستان.

5- کۆچی روشنبیران: دواى لهشکرکیشی مه غوله کان، ئەو زانیانهى که لهسه ر دهستی مه غوله کان نهمردن، کۆچیان کرد بۆ ناوچه ئارامهکان.

6- گه شهسهندنى په یوهندییه بازرگانیهکان: مه غوله کان زۆر گرنهگیان به بازرگانى دها و دواى ئەوهى و لاتانى ئاسیای ناوه راست و رۆژئاویان داگیرکرد، زیاتر له پێشوو تر بازرگانیهکان به رهو پێش برد. جهنگیز دواى ئەوهى بهشیکى زۆرى ئاسیای به مه غوله کان مه حکوم کرد، یاسا و سیاسهتى ده رکرد که کیشه بازرگانیهکانى کهمکردهوه که بههوى جیاوازییه ئایینی و تائیفی و سنوورى و کولتوورییهکانهوه لهوئ دروست بوون. ههروهها ریگاکانى ژێردهستهى مه غوله کان سه لامهت

بوون و پهيوهنديه بازارگانیهکانی نیوان فارس و چین گهشهیان کرد و سیاسهته نیودهولتهیهکانی نیلخاناتی له فارس پهيوهندی بازارگانی لهگهل ئهروپا و لهشام و میسر دا دامهزراند.

لهشکرکیشی مهغولهکان بو سهر دهولتهی عهباسی له عیراق

لهشکرکیشی مهغولهکان بو سهر دهولتهی عهباسی له عیراق ، دریژمپیدهری ئاراستهی لهشکرکیشی مهغولهکان بوو بو رۆژههلات، ههريویه هیرشیان کرده سهر میرنشینهکانی رووسیا و ولاتانی ئهروپای رۆژههلات و دهولتهی عهباسی له عیراقدا هات که ئهو ئامانجه بوو که که نهخشهی بو کیشرابوو. دهیان سال پش هاتنی تاتارمکان دهستی پیکردبوو، وهک ههلوهشاندهوی پهيوهنديهکانی نیوان بهغدا و باقی ولاتانی ئیسلامی و سهربهخویی ههر ههریمیک به فرمانی خوی. خهلیفههی عهباسی له کاتی هاتنی مهغولهکان ئهو کهسه بوو که پهناهی بو خودا برد. وه له رهمهزانی سالی ۶۵۵ی کوجیدا، هولگو ههرشهیهکی له خهلیفه کرد له شیوهی پهيامیکدا، ئاموژگاری کرد که پشتیوانی نهکردوه له ههلمهتی دژی قهلاکانی ئیسماعیلیهکان.وه له موسل بهرو بهغدا گهماروکه دهست پی بکات، و توانی سهرکهوتن بهدهست بهینیت بهسهر ههندیک سهرکردهی عههب و موسلمان لهگهل سهربازمکانی، وهک خواجه ناسر الدین توسی، وهزیری سهیف الدین البنجی و ئهوانی تر، گهمارودانی پایتهختی دهولتهی عهباسی (بهغدا) دا و بو ماوهی نزیکهی مانگیک ئهوان... ههولیاندا شارمهکه تیکبدان و دهرگاگان بکههوه و کاتیک پنگهی خهلیفه قورس بوو، ههولیدا به ناردهی نیردراو و دیاری لهگهلایان دانوستاندن بکات، بهلام هولگو وهلامی نهادهوه. بویه راویژ به وهزیرمهکی ئیبن هلقامی کرد و نهویش ئاموژگاری کرد که بچیت چاوی به هولگو بکهویت بو دانوستان، بویه هولگو داوای کرد که دهولتمهدار و زانایانی بالآ لهگهلیدا ئامادهبن بو ئهوهی دانوستانهکان پابهند بیت بو ههمووان، بهپی بانگهشتهکهی. ، و تنها ریگهی به ههوت پیاو دا و ئهوانی دیکهش بردران بو گهران که گوایه لهلایهن مهغولهکانهوه پیشوازی لیدهکرین، بهلام له راستیدا بو ئهوهیان بوو بیانکوژن. مهغولهکان بهم شیوهیهن، بویه هیچ پهیمانیک و ئاسایشیان نییه. هولگو دهستی کرد به دهرکردنی فرمان به خهلیفه بو ئهوهی فرمان به خهلیکی بهغدا دهر بکات که چهکهکانیان رادهست بکهن و فری بدهن، دواتر ههموو کهسایهتی و زانایانی ولاتهکهی کوشت، به هاوکاری وهزیری خیانهتکاری خهلیفه ئیبن هلقامی. عهباسی، ئیبن هلقامی سیخوریکه ژیانی خوی بو ئهم ساتهوهخته تهرخان کرد، که بریتیه له رووخاندنی دهولتهی عهباسی، پلانهکهی به سی ئاراستهیدا بوو: لاوازکردنی سوپای عهباسی به برینی بژیوی ژیانیان و کهمکردنهوی ژمارهیان، پهيوهنديکردن لهگهل مهغولهکان به نهینی و پیدانی زانیاری مهترسیدار و ههستیاریان سهبارت به دهولتهی عهباسی، هاندانی مهغولهکان بو داگیرکردنی، و شکستههینان به خهلیفه و خهلیک به گشتی سهبارت به شهرکردن لهگهل مهغولهکان و ئیدیعاکردن که ئهوان ناشتی و چاکسازیبیان دهویت.

پروخانی بهغداد

نەخشەى دەولەتى ئىلخانى لە ساڵى ۷۳۵ى كۆچى / ۱۳۳۵ى زابىنى مەغۆلەكان بە سەرۆكايەتى ھولاگو خان و فەرمانرەواى ئىلخانانى فارس، توانيان لە سەفەرى ۹ى ۶۵۶ كۆچى / ۱۰ى شوباتى ۱۲۵۸ى زابىنى، بەغداى پايتەخت و ئىستای خەلافەتى عەباسى داگیر بکەن، بە فەرمانى مەزن خاگان، مۆنگوخان، كە داواى لە ھولاگوى بىراى كرد كە فەتوحاتەكانى مەغۆلەكان لە رۆژئاواى ئاسيا تەواو بکات كە لە لايمەن باپىریانەو دەستى پىكرەبوو كە ھولاگو تەواوى كرد كاتىك سوپاكەى توانى ھىرش بکاتە سەر بەغدا داواى ئەوہى بۆ ماوہى ۱۲ رۆژ گەمارۆدانى بەغدا و لەناوبردى و قىرکردنى زۆر بەى دانىشتوانەكەى.

(پ25) // دامەزراندنى دەولەتى ئىلخانى

ھولاگو بە يەكەم دامەزرینەرى زنجیرەيەك سولتانی مەغۆل لە ئىران و عىراق دادەنریت كە لە ساڵى ۶۵۴ى كۆچى تا ساڵى ۷۵۶ى كۆچى فەرمانرەوايى ئەو ولاتانەيان كردوہ. ھولاگو شانشىنيە داگیركراوەكانى لە نىوان كورەكانى و شازادەكاندا دابەش كرد كە ملكەچى فەرمانەكانى بوو، و ھولاگو "سەيف الدين الخوارىزمى"ى كردە وەزىرى خۆى. ھولاگو لە ساڵى ۶۶۳ى كۆچىدا، لە تەمەنى ۴۸ سالیدا، داواى ئەوہى لە نزىك گۆلى ورمى نەخۆش كەوت، كۆچى داواى كرد و كورەكەى بە ناوى عەباقە خان لە داواى ئەوہوہ ھوكمرانى ولات بوو. دەولەتى ئىلخانى لە سەرەتای دامەزراندنیەوہ، مەیلی سەربەخۆيى لە پايتەختى مەغۆلەكان ھەبوو، لە بابەتى سىياسەت و ھوكمرانىدا - لە سەردەمى "عەباقاخان"ەوہ - و فەرمانرەواكانى بە تەواوى سەربەخۆ بوون لە پايتەختى قەرەكۆرۆم. مەوداى جوگرافى جياكردنەوہى "مەنگۆلىستان" و ئىلخانىيەكان لە "ئىران" و "عىراق" يارمەتى ئىلخانانەكانى دا كە شىواز و داب و نەرىتى و سىستەم و نەرىتە كۆلتوورىيەكانى دىكە بگرنەبەر كە لە ئىراندا ھەبوون، كە مەغۆلەكان پىشتەر نەيانناسىبوو، بۆيە ئىلخانىيەكان بوونە مىراتگرى وە ئەگەر لە پاشاكانى فارس بوونايە. وە عەباقە سەرکردەكەى، شازادە سۆنگاكى كردە پارىزگارى عىراق و پارىزگای فارس، بۆيە ئەم شازادەيە، لە بەرامبەردا، مۆژوونووس "عەتا الملك الجوانى"ى راسپارد بۆ ئەوہى ھوكمرانى "عىراق" بکات، و ئەو پۆستەى بە "ئەباقە" سپىردرا لە وەزارەت بۆ "شەمس الدين مەھمەد الجوانەيى" عەلادىنى برام"، و ئەوان يەكێك بوون لە ھۆكارەكانى خۆشگوزەرانى دەولەتى "ئەباقە".

(پ26) // دەرنەجامەكانى لەشكرکيشى مەغۆلەكان بۆ سەر ولاتانى ئىسلامى

گرنگترین دەرنەجامەكانى لەشكرکيشى مەغۆلەكان بۆ سەر ولاتانى ئىسلامى، (1) كۆتايى ھانتى خەلافەتى عەباسى و ھەروەھا پروخانى پاشماوہەكانى دەولەتى ئەبویى و سەرھەلەدانى دەولەتى مەملوك بوو لەسەر گۆرەپانى عەرەبى و نۆدەولەتى وەك سەرکردەى نەتەوہى ئىسلامى و خاوەنى يەكەم سوپاى جىھان كە توانى سەرکەوتنىكى بەرفراوان بەدەستبەھيئىت بەسەر لەشكرکيشى ھىرشبەرى مەغۆلەكاندا، (2) بە گوتەى شوپنەوارناس (عەلمەدارى)، ئەو ئەخلاقى و كۆلتوورىيە كەلەناوچوون توندتر بوو لە وىرانكارى فیزیكى لە شارەكان و ئابوورى ناوچەكان، وەك چۆن مەغۆلەكان ناوہەندەكانى زانست و بىرکردنەوہ و كۆلتوورىان وىران كرد بەبى ئەوہى بەدىلىكىيان بۆ

بهین، بویه زوربهی کتیخانهکانیان سووتاند له بی ناگایی له سوودهکانیان، ههروهها ئهوانیش زوریک له شاره گهورهکانیان به تهلارسازییه جیاوازمکانیانهوه خاپوورکرد، لهگهڵ ههموو ناومنده فیکرییهکان. (3) ئهمش بووه هوی بهربهست له جوولهی گهشهسهندنه هزری کومهلگا ئیسلامییهکان بو دهیان سالی دواتر، بویه خهک گهرانهوه بو باوهربوون به خورافات و نهزانی زیادی کرد، ئهمش بووه هوی بیباکی و هوشیاری خهک له چارهنووس و ئایندهی خویان. (4) ههروهها سوفیگهری له نیو زور کهدا به شیوهی رووکهشی خوی دوی ئه قوناغه بلاوبوهوه، وهک چون پهناگهی ئهخلاقی و روچی خویان تیدا دوزیموه، و له گرنگترین ئهجامهکانیشدا: (5) دابهزینی ژمارهی دانیشتووان: کومهلکوژییه گهورهکان بووه هوی دابهزینیکی بهرچاو له چری دانیشتووان له سالی... شارهکان؛ (6) بووه هوی دارمانی بناغهکانی ئابووری دوی لهشکرکیشی مهغولهکان. تا دهگوترا ههر شاریک 100 ههزار کهدی ههیه، 100 کهدی نهمابوو. (7) دارمانی کشتوکال: مهغولهکان کاریان کرد بو لهناوبردنی کهنالهکانی ئاودیاری و رووبارهکان و کهدی بوونهوهی ژمارهی دانیشتووان و گیزاوی ولات وایکرد بو ماوهیهکی زور کشتوکال بوهستیت. (8) کویلهکردنی پیشهگهرهکان: مهغولهکان ناگاداری گرنگی پیشهوانان و رۆلیان له بهرهمهینان و ئابووریدا بوون، بویه کاریان کرد بو ئهوهی بیانکهن به کویله و بیانبهنه مهنگولیا. (9) کۆچی رۆشنبیران: له سهردهمی لهشکرکیشی مهغولهکاندا زوریک له بیرمهند و زاناکان کوژران، بویه زوریک لهوانهی نهمردن، کۆچیان کرد بو ناوچهکانی تر و سهلامهتتر، ناوچهی ئهنادۆل له ناسیای بچووک، له ژیر دهسهلاتی سهلجوقهکانی رومدا، به یهکیک دادهنریت له ولاتانی تارادهیهک سهلامهت که تا رادهیهکی زور میراتی فیکری خویان پاراست. (10) دامهزراندنی دهولهتی ئیلخانی: دهولهتیکی مهغولی له بنمهالهی جهنگیزخان که له فارسهوه سهرچاوهی گرتوه، بهلام سهربهخو بووه له پایتهختی مهغولهکان، و به سیمای کولتوری فارسی چهسپاوه.

دووم: میژووی مه‌مالیکه‌کان (648- 923 ک 1250- 1517ز)

-زاراوهی مه‌ملوک و مه‌مالیک:

(پ27)//ناوی مه‌ملوک ئاماژیه بۆ کۆیله سپی پیسته‌کان که له شه‌ره‌کاندا گیراون یان له بازاره‌کاندا کردراون و به‌شیکێ زۆریان سه‌رباز و فه‌رمانده‌ی سوپا بوون، دوو گێرانه‌وه هه‌یه سه‌بارته به بنه‌چه‌ی مه‌ملوکه‌کان، یه‌کیکیان بانگه‌شه‌ی ئه‌وه ده‌کات که مه‌ملوکه‌کان له میسر دا درکه‌وتوون له سه‌رده‌می... حوکی خه‌لیفه‌ی فاتیمی (ئه‌لعه‌زیز). سه‌بارته به گێرانه‌وه‌که‌ی تریش، سه‌رچاوه‌ی مه‌ملوکه‌کان ده‌گه‌ر ینتیه‌وه بۆ هینانی دیله‌کان له قه‌قاز و ئاسیای بچووکه‌وه بۆ میسر له‌لایهن سولتانی صالح ئه‌یوب، بۆیه مه‌ملوکه‌کان له تورک و رۆم و ئه‌وروپی و چه‌رکه‌سییه‌کانن، فه‌رمانه‌رواکانی ئه‌وکاته هینایان بۆ ئه‌وه‌ی داوای یارمه‌تیان لێ بکه‌ن. له‌و شوینه‌ی که هه‌ر حاکیک هیزیکیان لێ وه‌ده‌گرت بۆ پشتیوانیکردن لێ، و بۆ پشتگیریکردنی ئاسایش و سه‌قامگیری له میرنشینه‌که‌ی یان شانشینی خۆیدا. وه ئه‌وانه کاریان کرد بۆ بنه‌مه‌له‌ی ئه‌یوبی. وه‌ک چۆن مه‌ملوکه‌کان به‌یه‌عتیان به پاشا و شازاده‌کان دا، پاشان راهینانیان له‌سه‌ر گوێرایه‌لی و دلسۆزی ده‌کرد، هه‌ر زوو ده‌ستیان گرت به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی ئه‌یوبی له میسر. (پ28)// بیره‌که‌ی به‌کارهینانی مه‌ملوکه‌کان له رۆژه‌لاتی نزیک له سه‌رده‌می عه‌باسیه‌کانه‌وه هه‌یه. وه یه‌که‌م کس که به‌کاریان هینا خه‌لیفه‌ی مه‌عمون بوو. به‌لام خه‌لیفه‌ی عه‌باسی (المعتصم بالله) سه‌ربازانی تورکمانی هینایه ناو سوپاوه و خه‌ستیه‌نه ناو سوپاوه بۆ ئه‌وه‌ی پێگه‌ی خۆی به‌هێزتر بکات، داوای ئه‌وه‌ی متمانه‌ی به‌و عه‌ره‌ب و فارسانه‌ی نه‌ما که ده‌وله‌تی عه‌باسی له‌سه‌ریان بنیات نرابوو و ئه‌مه‌ش هانی خه‌لیفه‌کانی دیکه‌ی دا و فه‌رمانه‌رواکان بۆ هینانی مه‌ملوکه‌کان. فه‌رمانه‌رواکانی میسر له‌وانه تولونیده‌کان، ئه‌خشیدییه‌کان، فاتیمییه‌کان و ئه‌یوبیه‌کان، مه‌ملوکه‌کانیان به‌کارهیناوه. ئه‌حمه‌د ئیبن تولون (835-884ز) خه‌ریکی کرینی مه‌ملوکه‌کانی دایله‌م بوو، ئه‌وانیش له باشووری ده‌ریای خه‌زه‌ره‌وه بوون و ژماره‌یان گه‌یشته 24 هه‌زار تورک و هه‌زار ره‌شپێست و 7 هه‌زار به‌کریگه‌راوی نازاد.

پ(29)//گرنگی چینی مه‌ملوکه‌کان:

ئهو چینه شورشگه‌رانه بوون که له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا حوکمه‌رانی میسریان ده‌کرد، که له ریزه‌کانی سه‌ربازانی کۆیله سه‌ریان هه‌لدا. زۆربه‌یان تورک و قه‌تی میسری و چه‌رکه‌سی و ئه‌بخازی و قه‌ره‌ج بوون. هه‌روه‌ها زۆریکیان به‌رچه‌له‌ک له (بلقان-به‌لکان) هاتوون (ئه‌لبانی و یونانی و سلاقی باشوور). **تویژمه‌ ده‌یفید ئایالون** باسی ئه‌و شته ده‌کات که ناوی ده‌نیت "دیاردی مه‌ملوک"، یان دروستکردنی چینیکی جه‌نگاوه‌ر، که گرنگیه‌کی زۆری سیاسی هه‌بوو. مه‌ملوکه‌کان بۆ ماوه‌ی نزیکه‌ی هه‌زار ساڵ له میسر به‌رده‌وام بوون، له سه‌ده‌ی نۆیه‌مه‌وه تا سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م.

به‌تییه‌ره‌بوونی کات مه‌ملوکه‌کان بوونه چینیکی سه‌ربازی به‌هێز له کۆمه‌لگا جو‌راو جو‌ره‌کاندا که فه‌رمانه‌روا موسلمانه‌کان زāl بوون. به‌تایبه‌ت له میسر، به‌لام له شام و میزوپۆتامیا و هیندستانیش که مه‌ملوکه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر کۆت و به‌نده‌کانی ده‌سه‌لاتی سیاسی و سه‌ربازیدا گرت. له هه‌ندیک

حالتدا مملوکهکان بوون به سولتان و له ههندیکی تردا وهک میر خاوهنی دهسهلاتی ناوچهیی بوون. مملوکهکان له نیوان سالانی ۱۲۵۰-۱۵۱۷ دهستیان بهسەر سولتانیهتدا گرت له میسر و شام. سولتانهکانی مملوک له شهری عین جلودتا سهربازانی ئیلخاناتی مهغولیان تیکشکاند. ههروهها شهری خاچهرستانی ئهروپییان کرد و له میسر و شام دهریان کرد. له سالی ۱۳۰۲ مملوکهکان دوا فرمانهروای خاچهرستانیان له شام دهرکرد و بهمهش سهردهمی جهنگه خاچهرستهکان کوتاییان هات.

پیگهی مملوکهکان له سهرووی کۆیله ئاساییهکانهوه بوو، که ریگهیان پینهدهدرا چهک ههلبگرن و ههندیک ئهرکیان ئهجام بهدن. له شوینهکانی وهک میسر، له دهولتهی ئهوییهوه تا سهردهمی محمد علی پاشا، مملوکهکان به "شازادهی راستهقینه" و "جهنگاهوری راستهقینه" دادهنران و پیگهی کۆمهلایهتییان له سهرووی دانیشتوانی گشتی میسر و شامهوه بوو. به جوریک له جورهکان وهک بهکرگیراوانی کۆیله بوون.

میژوونوسان لهسهر ئهوه کۆکن که چینیکی سهربازی دامهزراو وهک مملوکهکان سهربان ههلاوه بو گهشهکردن له کۆمهلاگه ئیسلامیهکان که له دهولتهی عباسی له بهغدا له سهدهی نویمهوه دهستی پیکردوه بهبی ئهوهی بهرواریکی دیاریکراو دیاری بکریت. به شیویهکی بهرفراوان باوهریان وابوو که مملوکهکانی سهرهتایی به غیلمان (زاراوهیهکی دیکه بو کۆیله، و به بهکارهینانی زور بهکاردههینرین) ناسراون که لهلایهن خلیفه عباسیهکانهوه کردراون، بهتاییهتی خلیفه المعتمد بالله (۸۳۳-۸۴۲).

له کوتایی سهدهی نویمهدا ئهم سهربازه کۆیله بوونهته توخمیکی بالادهست لهناو دامهزراوه سهربازیهکهدا. مملانی نیوان کوران و دانیشتوانی بهغدا وای له خلیفه ئهلموعتھسیم بیلا کرد پایتهختهکهی بگوازیتهوه بو شاری سامهرا، بهلام ئهمه سهرکهوتوو نهبوو له هینورکردنهوهی دۆخهکه. خلیفه ئهبو الفضل جهعفر المتوهمکیل علی الله له سالی ۸۶۱ لهلایهن کۆمهلیک سهربازی کۆیله تیرورکرد.

دوای پارچهپارچهبوونی ئیمپراتوریهتی عباسی، سهربازه کۆیلهیهکان که به مملوک یان غیلمان ناسراون، له سهراوسهری جیهانی ئیسلامیدا وهک پالپشتیهک بو دهسهلاتی سهربازی بهکارهینران. **شانشین فاتییهکان (۹۰۹-۱۱۷۱) له میسر، کوره گهنجهکانی ئهرمهنی، تورک، سودانی و قبتی** ناچار کرد که خیزانهکانیان بهجیهیلن بو ئهوهی دهست به مهشق و راهینانهکانیان بکهن وهک سهربازی کۆیله. ئهوان زۆرینهی سهربازیان پیکدههینا و فرمانهرواکان کۆیلهی زور گرانبههیان ههلبژارد بو ئهوهی له ژیر دهستی ئهواندا خزمهت بکهن. بو نمونه وهزیری زلهیز **بدرالدین حمال مملوک** بوو له ئهرمینیا. له ئیران و عیراق، بوهدهکان به دریزی ئیمپراتوریهتهکهیان کۆیلهی تورکیان بهکارهینا. ئهلبهساسیری مملوکیکی یاخی بوو که دواچار دوای ههولتیکی شکستخواردووی یاخیبوون، ریگهی بو حوکمرانی شانشین سهلجوقی له بهغدا کردهوه. کاتیک عباسیهکان دواتر کۆنترولی سهربازیان بهسهر عیراقدا گرتهوه، ئهوانیش پشتیان به کورهکان بهست وهک چهکداری خویان.

(پ 30) // ناکار وپهرو دهی مملوکهکان:

الصالح نهبوب - نهو شازادانهی دوايي کهوتبون - وهک کؤيله مامهلهی لهگهل مملوکهکاندا نهدکرد، بهلکو پهيوهندی ماموستا و قوتابی، يان پهيوهندی باوک و کور، يان پهيوهندی سهرؤکی بنهمله و کورمهکانی خيزانهکهی.. نهمانه ههموويان پهيوهندين که له پلهی يهکهمدا پشت به خوشهويستی دهبهستن، نهک به زورکردن يان ماترياليزم.. تهنانهت نهو وهستايهی که کړيوپانه به نازناوی "سید" ناويان ناوه و نازناوی "استاد" يان ناويان ناوه. سيد.."

میژوونوس (نلمهقریزی) بومان روون دهکاتهوه که چون نهو گهنجه مملوکهکانهی که کړدرابوون پهرو ده بووه له کاتیکدا که هیشتا له سهرمتای مندالیدا بووه و دهلئیت: قوناغهکانی يهکهمی ژيانی مملوک نهويه که فیری زمانی عهربی دهبیئت بو خویندنهوه و نووسین، پاشان دواي نهوه پاره دهریئت به کهسیک که فیری قورئانی پیروزی دهکات، پاشان دهست دهکات به فیروونی بنهமாகانی فیهی "زور حزی له راهینانیتهی له نوژدا، ههروهها له زیکرهکانی پیغمهبرایهتیدا، و کؤيله لهلایمن راهینر و ماموستاکانیهوه له نزیکهوه چاودیزی دهکریئت.

بو نههم پهرو دهیه بهریزه، مندالی مملوکهکان بهزوری پهرو ده دهکران و زور ریزيان له بابتهی نایینی نیسلامی دهگرت، ههروهها پاشخانیکي زور فراوانیان له فیهی نیسلامیدا ههبوو، و پینگهی زانست و زانایان زور زور بهرز له نیو خهکی... مملوکهکان به دریژایی تهنهیان، و نههمش نهو ریئینسانسه زانستیبه بهرزه روون دهکاتهوه که له سهردهمی مملوکهکاندا روویدا، و چون بوون نهوان بههای زانایان دهن تهنانهت نهگهر له بوچوونیان لهگهلان ناکوکیش بن.. ههر بوپهش زوریک له زانایانی دیاری موسلمان دهرکهوتن له سهردهمی... دهولتهی مملوکهکان، (وهک العز بن عبد السلام، الناوی، ابن تهیمیه، و بو (ابن القيم الجوزیه)، ابن حجر الاسقلانی، ابن کثیر، المقریزی، ابن جهماع. و نیین قودامه المقدیسی.

پاشان نهگهر کؤيلهکان گهیشتنه تهنهنی بالغبوون، ماموستاکانی سوارچاکي و راهینهری شهر دین و فیری هونهکهکانی شهر و شهرکردن و نهسپ سواري و تیر و تیر و شمشیربازیان دهکن، تا دهگنه ناستیکي زور بهرزی لیهاتوویی شهرکردن و هیزی جهستهی و توانای بهرگهگرتنی سهختیهکان .

دواي نهوه له بابتهی سهرکردایتهی و ئیدارهدان و دارشتنی پلانی جهنگ و چارهسهرکردنی کیشه سهربازیهکان و مامهلهکردن لهگهل بابته سهختهکاندا راهینانان پیدهکریئت، بویه مملوک له بواری سهربازی و ئیداریدا بهتهواوی سهرووتر گهوره دهبیئت، نهمه جگه له زهوقیکي گهورهی نایینی، و زهوقیکي نیسلامی روون.. و ههمو نهمانه - بی گومان - بوو مملوکهکان پییان به توندی له بهرهمانی شهردا جیگیر کرد.

وه له ههمو نههم قوناغانهی پهرو دهکردندا، نهو وهستايهی که کړيوپانه به وردی ههمو نههم ههنگاوانهیان پهیرمو دهکرد، بهلام ههنديکجار سولتان صالح ابوب - - خوی له خواردن و خواردنهوه و ناسودهیهکانیان دلنیا دهکردهوه و زورجاریش دانیشتبوو بو نهوهی لهگهلاندا نان بخوات، و زوریک له.. سادهکردنهوه بو نهوان، و مملوکهکان به خوشهويستییهکی گهورهی راستهقینه خوشیان دهویست، نهوان قهرزازی دلسوزی تهواون.

مەملوکهکانی ناو ناوکه بەزۆری پەيوەست بوون بەو وەستایەکی کە کرپویانە:

ژمارەى مەملوکهکانى سألحى زيادى کرد، کارىگەرى و پىگەى ئەوانىش لە سەردەمى شا ئەيووبى پادشای چاکەکاردا بەهێزتر بوو، تا ئەو کۆشکىکى لەسەر رووبارى نیل بۆ خۆى دروست کرد، و قەلایەکی بۆ مەملوکهکان دروست کرد راست لە تەنیشتیەو. دەریایى " (چونکە لە لای دەریا دەژین).

و ئەم مەملوکه دەریایە بەشەیان سەلماند بۆ زالبوون بەسەر دوو گەورەترین مەترسى دەرهکی کە رووبەرۆوى میسر بوو، و لەراستیدا هەموو جیهانی ئیسلامى لە ناوهراستى سەدەى حەوتەمى کۆچى/ سەدەى سێزەدى زابینى، **واتە مەترسى خاچپەرستان و مەترسى تەتارەکان**، و لە نێو ئەو مەملوکهکاندا چەند پیاویک سەرکەوتوو بوون کە کارىگەرییەکی زۆریان هەبوو لە گۆرینى رەوتى سیاسەت میسرى و لە نێویاندا بۆ نمونە ئەلزاهیر بابیەرس کە دواتر بوو بە سولتانی میسر.

مەملوکهکان صالح نەجم الدین ئەيووب

مەملوکهکان بەکرىگىراو بوون و راهاتوون بە شەر و زۆربەیان خۆیان پەيوەندیان بەو رژیەو کەردوو. کاتیک سولتانی صالح نەجم الدین ئەيووب لە کوتایى سەردەمى ئەيووبدا هات، سیستەمەکی گۆرى و فورمىکى تری پێهەشى. لە سەردەمى سەلاح الدین ئەلئەيووبیەو ئەيووبیەکان سەربازانى مەملوکیان دەهینا کە لە شەرەکاندا مەشقیان پیکرابوو، **(پ31) // تا سەردەمى الصالح ئەيووب**، لە لوتکەى مەملانیکانى لەگەڵ ئەيووبیەکانى شام، لەلایەن مەملوکهکانیەو وازى لى هینرا و سەربازیەکی لە خوریزمیەکان کە بە کرى کاریان بۆ دەکرد. بۆیە ناچار بوو کۆیلە گەنجەکان بەهینیت بۆ بەخێوکردن و راهینانیان و دلسۆزییان بۆ ئەو پاک دەبیتەو لەبرى ئەو بەکرىگىراو گەورەکان کە دلسۆزییان بەپێى بارودۆخەکە دەگۆریت. وە دەستى کرد بە کرینى گەنجى مەملوک و ئوردوگا و شوپینانى بۆ دروست کرد لە (دورگەى الرودە) و لەوى نیشتهجى کرد، بۆیە پینان دەگوترا مەملوکى بەهاری. وە سیستەمىکى دیارىکراوى ژیان و مەشق و راهینانیان بۆ دروست کرد و زۆر میهرەبان بوو لەگەڵیان تا خۆشیان دەویست و دلسۆزییان بۆ کرد و پێشینهیان بەسەر کورد و عەرەبدا بەخشی. ئەو مەملوکهکانە سەر بە ئەو بوون و بە نازناوەکەى ناویان دەبرد، بۆیە لەسەریان دەگوترا "مەملوکهکانى الصالحى النجمى"، هەروەها نازناوى "الصالحى النجمى" بۆ ناوکهکانیان زیاد کرا، وەک عیزالدین ئەبیهک الصالحى النجمى، الزاهیر بەیەرس الصالحى النجمى، قەلاوون الصالحى النجمى و ئەوانى تر.

یەكەم دەولەتی مەملوکهکانی بەحری (١٢٥٠-١٣٨٢ز):

دەولەتی مەملوکهکانی بەحری (١٢٥٠-١٣٨٢ز) لە رۆژ ھەلاتی عەرەبی سەر بە تورکە قیپچاکەکان بوو، لە کاتی جەنگی خاچەرسەتی ھەشتەمدا دژی میسر، لەلایەن پاشای ئەیوبی صالح ئەیوبەو بەرپۆمەدەبرا، کە ژمارەیهکی زۆر مەملوکی تورکی ھاورده کردبوو (لە... قیپچاکەکان بە تاییەتی)، و بە بەحرییە ناسران سوپاکەمی خۆی لێیکھێنا، ئەم پاشای ئەیوبییە مرد، بۆیە ھەوآلی مردنەکەمی لەلایەن ھاوسەرە تورکەکەمیو، شەجەرەت دور، شاراوھتەو، بەھۆی... بارودۆخی شەرەکە، تا سەرکەوتنی مەملوکهکانی بەسەر خاچەرسەتان لە میسر بەدەست ھات، و پاشای فەرەنسی لویسی نۆیم گیرا - بۆیە شەجەرەت ئەلدور دواي ماوھیک بوو بە شاژن بەسەر ولاتەکەدا، ئەو بۆ ماوھي ٨٠ رۆژ لە ساڵی ١٢٥٠ی زایینی حوکمرانی کرد.

بە لام لەناو ھە ڕە بی-ئیسلامیە کان حوکمی ژن قبول ناکە ن، بۆیە شە جە ڕە تی دور ناچار بوو لە گە ل یە کیک لە دیارترین ئە فسە ڕە مە ملوکە کانی بە ناوی عیزە الدین ئە ییە کی تورکمانی ھاوسە رگیری بکات و دە سە لات بە دە ست بھێنێت. بەم شێوھە دەولەتی مەملوکهکانی تورک لە میسر دەستی پیکرد، ئەو دەولەتەمی کە ئالای جیھادی لە دژی خاچەرسەتان و مەغۆلەکان ھەلگرتیوو: خاچەرسەتانی بە تەواوی و دواچار دەرکرد و لە بەرامبەر پیشرەوی مەغۆلەکان لەسەر دەستی سولتان قوتوز وەستا و... فەرماندەمی سوپاکەمی بێرس.

(٣٢) // ھیزی سوپا لە دەولەتی مەملوکا:

سوپا لە سەردەمی مەملوکهکانی بەحریدا بەتەواوی تورکی بوو، و لەم پۆلانە پیکھاتووہ: ١- مەملوکهکانی سولتانان: لە مەملوکی پیشووی سولتانەکان یان سولتانان وەستا بوون. 2- بازنەکە لە مندالی مەملوکهکانەوہ وەرگیرابوو، لە نیو سەربازە پیشەگەرەکاندا، و ئەوان بە مندالی خەلک ناسرابوون، و نازاد بوون. 3- ماملوکی سازادەکان: ئەوان ھاوشیوہی مەملوکی سولتانییەتن، تەنھا ئەوہ نەبیت کە راستەوخۆ ملکەچی میرەکانیانن و لەوانەوہ ئەو یەکە سەربازییانەمی کە سازادەکان لەگەل سولتاندا دەروژن لە شەرەکانیدا دروست دەبن.

شجرە الدور:

(یان شەجەرەتی دور)، (١٢٥٧ کۆچی دوايي کردووہ)، نازناوی عصمە الدین ئوم خەلیل، لە بنەرەتدا خوریزمییە و دەوتریت کە ئەرمەنی یان تورکە. شەجەرەت ئەلدور کچیکی کۆیلە بوو و بە ڕەچەلەک تورک یان خوریزمی بوو و دەوتریت ئەرمەنی بوو. الصالح ئەیوب پیش ئەوہی بێت بە سولتان کریویەتی، لە کاتی دەستگیرکردنیدا لە شاری کەرەک لە ساڵی ١٢٣٩ لەگەل کۆیلەکەمی بە ناوی رۆکن الدین بەببەرس ئەلسالھی (نەک ئەلزاھیر بببەرس کە دواتر لە ساڵی ١٢٦٠ی زایینی بوو بە سولتان، لەگەلیدا بوو) و کورپیکی بە ناوی خەلیل لەدایک کرد. پئی دەگوترا مەلیک مەنسور. دواي ئەوہی ئەلصالح لە زیندان نازاد بوو لەگەلیدا دەچیتە میسر و لەوی ھاوسەرگیریان کرد، دواي ئەوہی لە ساڵی (١٢٤٠ز) بوو بە سولتانان میسر، کاتیک لە دەرەوہی میسر بوو لە حوکمرانیدا بەناوی ئەوموہ مایەوہ. لە مانگی نیسانی ساڵی ١٢٤٩ی زایینی، سالح ئەیوب لە شام بوو شەری لەگەل پاشا ئەیوبییەکان دەکرد کە کئیرکئیان لەگەل دەکرد بۆ بەدەستھێنانی

دهسه لات، هو الیک گهیشته دهستی که شا لویسی نویمی فهرانسا - که دواى مردنى بوو به پیرۆز. له قوبرس، له ریگای میسر له سهر کردایهتی جهنگیکی خاچپهرستی گهوره بو داگیر کردنى له نزیك دامیتا له وشکانی رۆژه لاتى لقی سهرمکی نیل، به مهبهستی ئاماده کردنى بهرگریبهکان ئهگهر خاچپهرستان هیرش بکهنه سهر. له مانگی حوزهیرانى سالى ۱۲۴۹ى زایینی، شورشگیر و سهربازانى جهنگی خاچپهرستی ههوتهم له بهلمهکانی سهر ویشکانی دامیتا دابهزین و چادریکی سووریان بو شا لویس دانا.

ئهو گالیسکانه‌ی که پاشای باش له دامیتا داناوو، بو بهرگریکردن لئی کشانهوه، بویه خاچپهرستهکان به ئاسانى داگیریان کرد له کاتیکدا خالی بوو له دانیشتوانه‌که‌ی که کاتیک بینیان گالیسکه هه‌ل‌دین، جییان هیشته. بویه پاشای چاک دلتهنگ بوو و ژماره‌یهک له گالیسکه سواره‌کانی له سیداره دا به‌هوی ترسنوکی و لادانیان له فهرانه‌کانی. الصالح پرووی له شویننکی ئارام له مهنسوره کرد، له ۲۳ى تشرینی دوومه‌ی سالی ۱۲۴۹ى زایینی، مه‌لیک الصالح دواى حوکمرانى میسر بو ماوه‌ی ۱۰ سال و له ساتیکی زور گرینگ له میژووی میسر دا کۆچی دوا‌ی کرد. (پ33) // شه‌جهره دور فهرانده‌ی سوپای میسر شازاده فه‌خر دین یوسف و سه‌روکی کوشکی پاشایه‌تی ئه‌لتاوه‌شی جه‌مال دین مو‌حسین بانگ کرد و پنی راگه‌یاندن که پاشای چاک مردووه و میسر ئیستا مردووه له دۆخیکی سه‌ختدا به‌ی فهرانه‌هوا، و که داگیرکاریه‌کی دهرمکی له دامیتا کۆده‌بیته‌وه. ئهو سی کهسه ریکه‌هوتن له‌سه‌ر شار دهنه‌وی هه‌واله‌که بو ئه‌وه‌ی مؤرالی سهرباز و خه‌لک لاواز نه‌بیت، و هاندانی خاچپهرستان. به نه‌ینی و بی ئه‌وه‌ی کهس بزانیته، شه‌جهره‌تی دور به بهلمه‌میک له قاهره تهرمی پاشای الصالحی گواسته‌وه و له قه‌لای دورگه‌ی ئه‌له‌مودا داینا. ههر چه‌نده ئه‌لسال‌ح بن ئه‌یوب پیش مردنى که‌سیکی پیشنیار نه‌کرد که دواى ئهو دهسه‌لاتی به‌دهسته‌وه بیت، به‌لام شه‌جهره‌تی دور سه‌روکی مه‌ملوکه‌کانی به‌حری "فاریس الدین ئه‌مته‌ی الجم‌دار" ی نارد بو قه‌لای قه‌یف بو بانگه‌یشتکردنى "توران شا" ئیبن الصالح ئه‌یوب بو حوکمرانى میسر له جیاتی باوکی کۆچکردوو. پیش مردنى الصالح ئه‌یوب کاغزی سپی ده‌دا به شه‌جهره‌تی دور بو ئه‌وه‌ی ئه‌گهر مرد بتوانی به‌کاری به‌نیت. شه‌جهره ئه‌لدور و شازاده فه‌خر دین به‌رده‌وام بوون له دهرکردنى فهرانی شاهانه له‌سه‌ر ئهو کاغزه‌انه. ده‌یانگوت سولتان نه‌خۆشه و ناتوانیت چاوی به کهس بکه‌ویت. وه خوار دهنه‌که هینرایه ئهو ژووره‌ی که بریار بوو بکه‌ویت بو ئه‌وه‌ی کهس گومانى لى نه‌کات. وه فهرانیکی شاهانه‌یان دهرکرد بو نوێکردنه‌وه‌ی په‌یمانى سولتان ئه‌یوبی چاکه‌کار و دانانى کورکه‌ی، توران شا، وه‌ک شازاده‌ی جینشینی سولتانیه‌تی میسر و هاوپه‌یمانى شازاده و سهربازه‌کانیان کرد.

سهرکه‌وتنى مه‌ملوکه‌کان به‌سه‌ر جه‌نگی خاچپهرستی هه‌وته‌مدا:

به جوریک هه‌والی مردنى صالح ئه‌یوب گه‌یشته خاچپهرستان له دامیتا. له هه‌مان کاتدا له‌گه‌ل ئه‌لفونس دی پۆنیترس، برای شا لویس، پیداو‌یستیه‌کان گه‌یشته دامیتا. خاچپهرسته‌کان هانیان دا و بریاریان دا دامیتا به‌جیه‌یلن و به‌ره‌و قاهره برۆن. وه هیزمکانی شورشگیرانى خاچپهرستان به سه‌روکیه‌تی رۆبه‌رت دی ئارتوی برای شا لویس توانیان له ریگه‌ی چه‌قویه‌که‌وه که له ریگه‌ی یه‌کیک له گالیسکه‌سواره‌کانه‌وه ده‌یانزانی، که‌نالی ئه‌شموم تیه‌رن. له‌ناکاو هیرشیان کرده سهر که‌مپی میسری له جه‌دیه‌که نزیکه‌ی ۳ کم له مهنسوره‌وه دوره. میر فه‌خر الدین یوسف له‌کاتی هاتنه‌درووه‌ی له هه‌مامه‌که به دهنگی جه‌نجالی و هاوار و هاوار کوژرا. شازاده روکن الدین

بایبارس پلانیکی پیشکش به شجره الدور، فرمانروای د میسر لهو کاتهدا کرد، که تینیدا شورشگیره خاچپرستهکان که بهپهله بهرو مه‌نسورده دچنه تهلوه و شاجار دور بهو پلانه رازی بوو. بایبارس لهگه‌ل فاریس الدین ناقتای کۆبووه‌وه که بوو به فرماندهی گشتی سوپای میسر. ریزه‌کانی سهربازه پاشه‌کشه‌کراوه‌کانی **جیدبلا** له ناو مه‌نسورا ریکخست، و داوای له ئه‌وان و دانیشتونوانه‌که‌ی کرد که به ته‌واوی هیمن بمیننه‌وه، بو ئه‌وه‌ی خاچپرسته هیرشبه‌رمان و ابیر بکه‌نه‌وه که شاره‌که چۆله، وهک ئه‌وه‌ی له دامیتا روویدا. به‌راستی شورشگیره خاچپرسته‌کان کهوتنه تهلوه و په‌له‌یان کرده ناو **مه‌نسوره و به‌رو کۆشکی پاشایه‌تی** به‌رو کۆشکی شاهانه رویشتن بو ئه‌وه‌ی داگیری بکه‌ن. بۆیه مه‌ملوکی به‌حری و مه‌ملوکی جه‌مادهری له‌پر هاتنه دهره‌وه بو لایان و له هه‌موو لایه‌که‌وه به شمشیر و تیر هیرشیان کرده سهربان و دانیشتونانی مه‌نسوره و خۆبه‌خشه‌کان به کلاوی مسی سپی له جیاتی کلاوی سهربازمان هاتنه دهره‌وه و به هه‌موو خۆیانوه لینیان دا رهنگه. مه‌ملوکه‌کان گه‌ماروی هیزه‌کانی خاچپرستانی هیرشبه‌ریان دا و شه‌قام و کوچه و کۆلانه‌کانیان داخست و خاچپرسته‌کان به بی توانای دهربازبوون مانه‌وه و جگه له مردن هیچی تریان له‌سه‌ر زه‌وی نه‌هیشته‌وه یان خۆیان فریدانه ناو رووباری نیل و تیایدا خنکان. **رو‌بیرت دی نارتو، برای لویس، له‌ناو مالیکدا خوی حشاردا، به‌لام خه‌لکه‌که دۆزییانه‌وه و کوشتیان** و شه‌ره‌که به شکستی خاچپرستان کۆتایی هات، که شکستیکی شه‌رمه‌زارکه‌ر بوو، له کوچه‌کانی مه‌نسورا. ئه‌ومنده زوریان کوشت که تهنه‌ها یه‌ک‌یک یان دوو کهس له ته‌مپله‌رمان رزگاریان بوو. **ئهمه یه‌که‌م دهرکهوتنی مالیکه دهریاییه‌کان بوو له‌ناو میسر دا وهک شه‌رکه‌ریک که به‌رگری له میسر ده‌که‌ن.** له‌و ساتهدا میژووی میسر و ناوچه‌ی دهوروبه‌ری له‌لایه‌ن شه‌جه‌رته‌ی دور و نه‌و پیاوانه‌ی که چوونه‌ته ناو میژووی میسر و جیهانه‌وه، وهک ئه‌لزاهیر بایبه‌رس عیزالدین ئه‌بیه‌ک و قه‌لاوون ئه‌لفی و نه‌وانی تر له قالب درا.

دوای سه‌رکهوتنه‌که، سو‌لتانی نو‌ی نکۆلی له شه‌جه‌رته‌ی دور ده‌کات و له‌بری ئه‌وه‌ی چاکه‌که‌مپاریزی‌ت، هه‌ر شه‌یه‌کی بو ناردوه و داوای پاره‌ی باوکی ده‌کات، بۆیه نه‌ویش وه‌لامی داوه‌ته‌وه که نه‌و پاره‌یه‌ی بو کاروباری شه‌ر و به‌ریوه‌بردنی کاروباری ده‌ولت خه‌رج کردوه.

توران شا له‌وه رازی نه‌بوو، به‌لام توریه‌ی و توریه‌یه‌که‌ی دریزبووه‌وه بو شازاده‌کانی مه‌ملوک، خاوه‌نی یه‌که‌م کریدت بو به‌ده‌سته‌په‌نانی سه‌رکهوتنه‌ گه‌وره‌که و شکستی‌په‌نانی جه‌نگی خاچپرستی هه‌وته‌م، و ده‌ستی کرد به بیرکردنه‌وه له رزگاریبوون لینیان، به‌لام له جوله‌دا له نه‌و زووتر بوون و له ناماده‌کاریدا خیراتر بوون، بۆیه به کوشتنی له‌سه‌ر ده‌ستی ناقتای رزگاریان بوو توران شا له سالی ۱۲۵۰ تیرۆر کرا..

له ههمان كاتدا ئهيوبييهكان له شام راپهرين بههوى كوشتنى توران شا و دهستبهسهرداگرتنى مهملوكهكان له حوكمرانيدا، شهجهرهتى دور لهسهر تهخت دانىشت و خهلافهتى عهباسى له بهغدا رهنهتكردهوه رهمهندى له بهرژمونهدى مهملوكهكان بدات.

(پ36) // دهستبهسهر داربوونى له تهختى پاشايهتى:

شجره الدور له بهرامبهسهر ئهم دژايهتبييه توندهدا هيچ بهديلىكى نه دوزيهوه جگه له دهستبهسهر داربوون له تهختى پاشايهتى بو شازاده عيز الدين ئهيبهك ئهتابهك نهلعسهسهر كه هاوسهسهر گيرى له گهلدا كرد و ناوى لىنزا پاشاى موعيز و ئهو سهردهمهى دهسهلاتى شجره الدور لهسهر تهختى و لات ههشتا رۆژ بو.

وه ئهگهر شهجهرهتى دور به فهرمى دهستبهسهر دارى دهسهلات و دهسهلات بوويت، و خانهنشين بوويت بو مالى هاوسهسهرهكهى، ئهوا به بهشدارى ميژدهكهى له بهرپرسيارىتى حوكمرانيدا بهكارى دههينا، بويه ئهم دوومهيان ملكهچى دهسهلاتى ئهو بوو، بويه ناچارى كرد بو ئهوهى واز له ژنه يهكهمهكهى بهيئيت كه دايقى عهلى كورى بوو و قهدهغهى كرد سهردانى ئهو و كورهكهى بكات و گههسته ئهو رادهيهى كه كوئنترولى خوئى بهسهر كاروبارى سولتاندا ههبيت كه وتى ميژوونوسى گهورهى "ابن تهغرى بهردى": "ئهو له ههموو بارودوخهكانيدا كوئنترولى ئهيبهك بوو، هيچ قسهيهكى دا نهبوو."

شهجهرهت ئهلدور يارمهتى عيزالدين ئهيبهكى دا بو رزگاربوون له فارس الدين ئهقتاى كه كيشهى زورى بو دروست بوو له حوكمرانى و لاتدا و به يهكيك له سهركرده توندوتيزهكانى موسلمانانى سهردهمى خوئى دادهنرا و قسهكهى دهنگدانهوهيهكى روونى ههبوو له جولهى سهربازهكان له ههموو شوينيك.

مردنى شجره الدور:

بهلام ئهيبهك دواى ئهوهى دهستى بهسهر دهسهلاتى و لاتدا توندتر كرد و له نيو ركبهرهكانى له ناوخو و نهيارهكانى له ئهيوبييهكانى دهروهوى و لات رزگارى بوو و شارمزا بوو له بهرئوهبردنى كاروبارى و لات، دهستى كرد به ههنگاونان بو ئهوهى كچهكه بخوازيت له بهدر ئهلدين لؤلؤ حاكمى موسل.

بويه شهجهره الدور لهسهر ئهوه توره بوو، پهلهى كرد له پلاندانان بو پيلانهكهى بو رزگاربوون له هاوسهسهرهكهى، كورهكهى بو ئهوهى ئارامى بكاتهوه و ميهرهبان بيت لهگهلدا و داواى لىبوردى لىيكات.

شجره الدور دهنگوى ئهوهى بلاوكردهوه كه شهوانه لهناكاو **الموعيز الدين بالله ئهيبهك** كوچى دوايى كردوه، بهلام مهملوكهكانى ئهيبهك باومريان پيى نهكرد، بويه دهستگيريان كرد و برديان بو لاي ژنى يهكهمى **عيز الدين ئهيبهك**، كه فهرمانى به خزمهتكارهكانى كرد بو ئهوهى دواى چهند رۆژيک بيكوژن، بويه به **(بابوجى قايقاپه)** له سهريدا لىياندا و بهسهر ديوارى قهلاكهدا فرىياندا و تا دواى چهند رۆژيک نهنيژرا. بهم شيوهيه ژيانى بهم شيوهيه كوئايى هات، دواى ئهوهى پر بوو له بيستن و بينين و ميژوونوسانى هاوچهرخى دهولهتى مهملوك ستايشيان دهكرد.

شجره الدور، شازنی میسر، له ۳ ئیاری سالی ۱۲۵۷ له قاهیره کوژرا، که هاوتایه لهگه‌ل ۲۳ ی رهبیعو لههوال ۲۳ ی سالی ۶۵۵ ی کوچی، دواى ئەوهی حوکمرانییه‌که‌ی ههشتا رۆژی خایاند.

ترسی مه‌غۆله‌کان بۆ ممالیک:

(پ:37) // کهوتنی به‌غداى پایتهختی خه‌لافه‌تی عه‌باسی له‌سه‌ر ده‌ستی مه‌غۆله‌کان (سالی ۶۵۶ کوچی / ۱۲۵۸ ی زایینی) له سالی دواتردا بوومه‌له‌رزیه‌کی دیکه‌ی به‌دواى خۆیدا هینا کاتیک له‌شام کهوت و پلانی دواتری مه‌غۆله‌کان ده‌ستبه‌سه‌ر داگرتنی مصر بوو، و مه‌غۆله‌کان توانیان بچنه ناو شامه‌وه و شاره‌کانی داگیر بکه‌ن تا گه‌یشتنه شاری غه‌ززه له‌سه‌ر سنووره‌کانی میسر.

سه‌رۆکی مه‌غۆله‌کان، **هولاکو**، په‌یامیکی به‌ چرپه و ره‌شه‌با بۆ سوڵتانی میسر، **سه‌یف الدین قوتوز** (۶۵۷-۶۵۸ کوچی) **نارد**، که تێیدا وتی، خودای گه‌وره پێگه‌ی جه‌نگیزخان و بنه‌مه‌اله‌که‌ی به‌رزکردوته‌وه و شانشینى هه‌موو زه‌وی به‌ ئیمه‌ به‌خشی و هه‌رکه‌سیک له‌ ئیمه‌ یاخی بیت و سه‌رپێچی له‌ فه‌رمانه‌که‌مان بکات، له‌گه‌ل ژن و مندال و خزم و په‌یوه‌ندیکه‌ره‌کانیدا له‌ناو ده‌برین. " سه‌بارت به‌ ناوبانگی سوپای بێشوماری ئیمه، وه‌ک چیرۆک گه‌یشتووته ناوبانگ له‌ رۆسته‌م و ئەسه‌فه‌ندیار، بۆیه ئەگه‌ر وه‌ک خزمه‌تکارمان گوێرایه‌لن، ئەوا باجمان بۆ بنیرن و خۆتان پێشکه‌ش بکه‌ن و داواى بارکردنه‌که‌ بکه‌ن، ئەگه‌ر نا ئاماده‌ین بۆ شه‌رکردن. پێش شه‌ره‌که‌بار و دۆخی میسر، کاتیک ته‌تاره‌کان ئێی نزیک بوونه‌ته‌وه، زۆر ئالۆز بوو، دۆخی ناوخۆ پر بوو له‌ گێژاو و قه‌یرانی سه‌خت و مملانی که‌ له‌ ئەنجامی مملانی بۆ کورسی ده‌سه‌لاته‌وه هاتبووه ئاراهه، هه‌رچه‌نده قوتوز له‌سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات جینگیر بووبوو، به‌لام هه‌ن زۆریک له‌ ئاواتخوزان بۆ ئەو کورسییه، و رق لیبووانی زۆرن له‌ دژی قوتوز به‌ شیوه‌یه‌کی شه‌خسی.. وه هینتا مملانی له‌ نیوان مه‌ملوکه‌کانی به‌حری که‌ لایه‌نگری شه‌جه‌ره‌تی دور بوون و مه‌ملوکه‌کانی مو‌عیزی که‌ پشتگیری قوتوزیان ده‌کرد، به‌رده‌وام بوو، جگه‌له قه‌یرانیکی ئابووری هه‌یه که‌ و لاته‌که پێیدا تێده‌په‌ریت له‌ ئەنجامی شه‌ره‌ خاچپه‌سته یه‌ک له‌ دواى یه‌که‌کان، و له‌ ئەنجامی ئەو شه‌رانه‌ی که‌ له‌ نیوان میسر و دراوسێکانی له‌ شامه‌وه روویدا، هه‌روه‌ها مملانی و مملانی له‌سه‌ر ئاستی ناوخۆ، و خه‌لک سه‌رقالی خۆیان و به‌ مملانی ناوخۆیی و ده‌ره‌کی بوون و ئابووریش تا به‌رزترین پله‌ی تیکچووون تیکچوووو.

(پ:38) // ریکه‌ستنی دۆخی ناوخۆیی:

(1) یه‌که‌م هه‌نگاو که‌ قوتوز له‌ ئاماده‌کردنی بۆ شه‌ری ته‌تاردا، سه‌قامگیرکردنی دۆخی ناوخۆی میسر بوو، هه‌روه‌ها برینی ده‌ستی ته‌ماحی ئەوانی دیکه‌ بوو له‌سه‌ر ئەو کورسییه‌ی که‌ له‌سه‌ری **داده‌نیشیت**. (2) بۆ شه‌رکردن له‌گه‌ل ته‌تاره‌کان و ئەمه‌ش به‌بێ ئاماده‌گی پادشا نابێ، که‌واته ئەگه‌ر بچینه ده‌روه‌ه و ئەم دوژمنه تیکشکینین، زۆربه‌ی ئەوانه‌ی ئاماده‌بوون له‌ کۆبوونه‌وه‌که‌دا هێوربوونه‌وه و به‌و قسانه‌ی رازی بوون. (3) دواتر قوتوز سه‌رانی ئەو فیتنه‌یناوه‌خۆی که‌ هه‌ولباندده‌دا له‌ ده‌سه‌لات و حوکمرانییه‌که‌ی لابات، و له‌ناویبردن و به‌م شیوه‌یه‌ شته‌کان تارا ده‌یه‌ک هینوربوونه‌وه له‌ میسر. (4) سه‌بارت به‌ هه‌نگاوی دوومه‌ که‌ قوتوز نای، ئەوه ده‌رکردنی لیبوردنیکی گشتی و

پ(39) // نهنجامی شهری عین الجالوت:

سهر کهوتن له شهری عین جملوتدا کاریگه ریبه کی زور گهورهی له سهر روح و مورالی موسلمانان له لایهک و له سهر تهماهی موسلمانان بو رزگار کردنی نهوهی مابووه له شار و شار و چکه کانی جیهانی نیسلامی که له ژیر دوو داگیر کاریدا بوون: یهکه میان داگیرکاری مهغولهکان و دووهمیان داگیرکاری خاچپهستان بوو، باوهریش بهو و تهیهی که دهگوتریت تهتار مکان ناتوانریت شکستیان پیبهنریت، رهواندهوه. وه مملوکهکان دهستیان کرد به نامادهکاری بو گهراندنهوهی شکومندی نیسلام دواي نهبونیک که سالانیک زوری خایاند.

شکاندنی درکی مهغولهکان:

مملوکهکان توانیان فراوانبوونی سهر بازی مهغولهکان له شام و فهلهستین و نهنادول رابگرن و مهغولهکان بو ماوهیهک نهیانتوانی شام داگیر بکمن و یهکیک له گرنگترین دهر نهجامهکانی شهری عین جملوت نهوه بوو هولاکو که له تهبریز نیشتهجی بوو، بیری لهوه نهکردهوه که جاریکی دیکه شام داگیر بکاتهوه و زورترین شتیشی له وهلامدا بوو لهسهر چاوی گولیا نهوهیه که هلمهتیکي تولهسهندنهوه بنیریت هملیکوتایه سهر حلهب.

شهری عین جملوت به سهرهتای راستهقینهی حوکرانی مملوکهکان له جیهانی نیسلامدا دادهنریت و هملگرتتی نالای نیسلام و بهرگریکردنیان له خاکهکانی، که نزیکه سی سده بهردهوام بوو، دواتر دهستیان به نهرکی رزگار کردنی شام کرد له خاچپهستان، و چند مانگیک دواي عین جملوت، مهمالیکهکان دهستیان کرد به هملکوتانه سهر میرنشینه خاچپهستهکان، و نهو میرنشینه له سالی ۶۶۴ کچی / ۱۲۶۵ی زابینهوه کهوتنه خوارهوه، بویه شار مکانی قهیسهر و حهیفه نازاد کران، پاشان قه لای نهرسوف له فهلهستین، و له... 665 کچی / 1266 ز سفد نازاد کرا، له کاتیکدا بایبهرس خهریکی نازادکردنی نهو شارانه بوو، **سهرکردهکی، نهمه نسور قهلاون،** خهریکی نازادکردنی قهلقلیا بوو له نهنادول، و نهویش به سهرکردایهتی پاشا نهوم نهرمنهکانی شکست پیهینا، یهکه شانشینی خاچپهستانه له ولاتان، و **لهگهل مردنی نهلزاهیر بایبهرس،** هیچ شتیک له شاره نیسلامیه داگیر کراوهکان نهما جگه له بههیزترین میرنشینهکانی خاچپهستان بوو، کهله، سیدون، تهرا بلوس، لازقیه و تارتووس.

پاشان **تهرا بلوس** له سالی ۶۸۴ی کچی که هاوتایه لهگهل سالی ۱۲۸۵ی زابینی واته بیست و شهنس سال دواي شهری عین جملوت، لهسهر دهستی سولتانی مملوک **نهمه نسور قهلاون** نازاد کرا، پاشان دواي مردنی کورهکی جینشینی گرتوه، نهله شرف سهلاح الدین خلیل، که نهرکی رزگار کردنی باقی شاره نیسلامیه داگیر کراوهکانی له دهستی خاچپهستان گرتنه نهستو، و توانی له سالی ۶۹۰ی کچی نازاد بکات که هاوتایه لهگهل سالی ۱۲۹۱ی زابینی، دوو سده دواي داگیرکردنی خاچپهستان نهو، و دواي شکستی ههمو شازاده موسلمانهکانی پیش خوی له داگیرکردنی، پاشان دواي ماوهیهکی کهم له کهوتنی سیدون، تیر، بهیروت، جوبهیل، تارتووس و لازقیه نازاد کران و بهم شیوهیه بوونی میرنشینه خاچپهستهکان به تهواوی له خاکی **شامهوه** کوتایی هات.

كوژرانى سولتان قووتوز:

كوٲتابى هانتى سەيف الدين قوتوز تەنھا پەنجا رۆژ دواى شەرى عەين جەلوت بوو، مېژوونوسان لەسەر ئەو كۆك بوون كە قوتوز لە رېگاي گەرانەوھى لە ديمەشقەوھ بۆ قاھيرە لە ناوچەيەك بە ناوى ئەلسالحيە لە فەلەستين كوژرا و كوشتنيشى لەسەر دەستی بوو لە سەر كردهى مەملوكەكان، ئەلزاهير ببيرس بوو، (پ40) // و مېژوونوسان جياواز بوون لەسەر ئەوھى بۆچى ببيرس نامادەيە سولتان قوتوز بكوژيٲ، (1) ئيبين خەلدون لە پېشەكيبەكەيدا دەگيرٲتەوھ كە مەملوكەكانى بەحرى بە سەرۆكايەتى بايبەرەكان چاوهرٲى دەر فەتى كوشتنى قوتوز بوون بۆ ئەوھى تۆلە بكەنەوھ بۆ كوشتنى سازادەيان فارس الدين ئاكتاي، كە قوتوز دەستی بەسەردا گرت و كوشتى لە سەردەمى سولتان عيز الدين ئەبيەك، بۆيە كاتيك قوتوز ديمەشقى بەجھيشت و لە ميسر نزيك بوو، هەندىك لە رۆژەكانى چووھ راوكردن و كۆچكردووەكان بەردەوام بوون رېگاكە هاتوچۆيان دەكرد، بۆيە مەملوكەكان بەدوايدا رۆيشتن، و زاهير ببيرس بە شمشيرەوھ بەسەريدا هات، بۆيە بە شانازيەوھ كەوتە خواریوھو كوشتى، (2) لە كاتيكدا (جەلال الدين السويوتى) مېژوونوس لە مېژووى خەليفەكاندا دەلٲت قوتوز بەلٲنى بە ببيرس داوھ كە ميرنشيني حەلەبى پييدات، ئەو قوتوز لە بەلٲنەكەي پەشيمانبۆتەوھ، ببيرس كاريگەري لەسەر بوو، كاتيك قوتوز گەرايەوھ بۆ ميسر، ببيرس ئەوھى لە دل مابوو، پاشان بەيبەرس و كۆمەلٲك سازادە رېكەوتن لەسەر كوشتنى قووتوز، (3) سەيارەت بە مېژوونوس (قاسم عەبدۆ قاسم)، وتى كە بايبەرس پيياو بوو كە مافى زياترى لەسەر تەختى پاشايەتى هەيە لە قوتوز، بە تايبەت كە رۆلٲكى گەورەى هەبووھ لە شكستپيٲناني حەملەى جەنگى خاچپەرستى حەوتەم كە دە سال لەمەوبەر لەلايەن شا لويىسى نۆيەمەوھ سەرۆكايەتى دەكرا لە مەنسورە، هەر وھە كە رۆلٲكى گەورەى هەبووھ لە شكستپيٲناني مەغۆلەكان لە عەين جەلوت، و يەكەم كەس بوو كە شكستى هيناون كاتيك پيٲشەنگى سوپاي مەغۆلەكانى لەناو برد، پاشان پاشماوھ پاشەكشەكراوكانى راوھووناوھ تا بەرزاييەكانى شام.

ليستى سلطانەكانى مماليك:

- 1250 1257 المعز عز الدين أيبك
1257 1259 المنصور نور الدين علي بن أيبك
1259 1260 المظفر سيف الدين قطز
1260 1277 الظاهر ركن الدين ببيرس البندقداري
1277 1279 السعيد ناصر الدين أبو المعالي محمد بن بركة خان
1279 1279 العادل بدر الدين سلامش بن الظاهر ببيرس
1279 1290 المنصور سيف الدين قلاوون الألفى
1290 1293 الأشرف صلاح الدين خليل بن قلاوون

- 1293 1294 الناصر محمد بن قلاوون
- 1294 1296 العادل زين الدين كتبغا المنصور
- 1296 1298 المنصور حسام الدين لاجين
- 1298 1308 الناصر محمد بن قلاوون
- 1308 1309 المظفر ركن الدين بيبرس الجاشنكير
- 1309 1340 الناصر محمد بن قلاوون
- 1340 1341 المنصور سيف الدين أبو بكر بن الناصر محمد
- 1341 1342 الأشرف علاء الدين كوجك بن الناصر محمد
- 1342 1342 الناصر شهاب الدين أحمد بن الناصر محمد
- 1342 1345 الصالح عماد الدين إسماعيل بن الناصر محمد
- 1345 1346 الكامل سيف الدين شعبان بن الناصر محمد
- 1346 1347 المظفر زين الدين حاجي بن الناصر محمد
- 1347 1351 الناصر بدر الدين أبو المعالي الحسن بن الناصر
- 1351 1354 الصالح صلاح الدين صالح بن الناصر محمد
- 1354 1361 الناصر بدر الدين أبو المعالي الحسن بن الناصر
- 1361 1363 المنصور صلاح الدين محمد بن حاجي بن قلاوون
- 1363 1376 الأشرف زين الدين شعبان بن حسن بن محمد
- 1376 1381 المنصور علاء الدين علي بن شعبان
- 1381 1382 الصالح زين الدين حاجي

(پ41) // گرن گترین دستکھوتہکانی دہولہتی مہملوکی بہجری:

1- پووچہ لکرن دہوی لہشکر کیشی مہغولہکان بؤ سہر میسر و ئہفریقا لہسہر دہستی دوو قارہمانی تورکیا: قوتوز و فہرماندہی سوپاکہی بہیبہرس.

2- دہر کردنی کۆتایی و تہراوتی خاچپہرستان لہسہر دہستی ئہلز اہیر بیبریس و پاشان جینشینہکانی دواي ئہو؛ وہ پرؤسہی بنیر کردنی خاچپہرستان لہسہر دہستی ئہشرف خہلیل و براکہی الناس محمد ابن قہلاون کۆتایی ہات.

3- ئەو چالاكییه ئابووری و شارستانی و كولتوورییهی كه میسر له سەردەمی ئەواندا شاهییدی بوو، تا ئەو كاتەی بوو بە جیگرمووی بەغدا و دیمەشق دوای ئەووی كهوتنە دەستی مەغۆلەكان. له سەردەمی دەسەلاتی ئەواندا میسر بوو ناوەندی شارستانیەتی ئیسلامی.

4- پاراستنی سەرورە مەعنەوییشەو - خەلافەتی عەباسی، كه بوو بە مآلی خزی له قاهیرە له جیاتی بەغدا.

5- له سایە خزمایەتی نەتەوویی نیوان مەغۆلەكان و توركەكان؛ ئایینی ئیسلامی دەستی كرد بە پرژانی دآی مەغۆلە بەهیزەكان و دواتر بوونە له باشترینەكان كه دواتر هاندەر و بەشدارییان له شارستانیەتی ئیسلامیدا كرد.

گرنگترین كەسایەتییەكانی نەم دەولەتە توركیە:

1- شەجراتی دور 2- عزیز الدین عائیبهك 3- قوتوز 4- الزاهیر بایبەرس 5- قەلاون 6- ئەشرف خەلیل بن قەلاون 7- ئەنناسر محمد بن قەلاون (دایکی شازادە مەغۆلە).

42 // دوو دەولەتی ممالیکی بورجی (شراكسه) 1383ز-1517-

⋮

دەولەتی بورجی، تاییەتمەند بوو چونكه مەملووكەكانی له بەرزاییەكانی (بورج) قەلای شاخدا نیشتهجی بوون، بەلام بۆچوونییكی تر هەیه كه دەلێت بورجەكانی قەلای بۆ پاسەوانی بوو نەك بۆ نیشتهجیبوون و دەگەڕیندەنەو بۆ سیركاسییەكان عەشیرەتی "بورج" كه دەوتریت سولتان المنسور قەلاوون كه خەلكی مەملووكی بەحری بوو، له بنەرەندا خەلكی ئەو عەشیرەتە بوو. وه پێی دەوتریت سیركاسیا یان سیركاسیا چونكه مەملووكەكانی له سیركاسییەكان بوون كه له بەرزاییەكانی باشووری ولاتی قیجاک دەژیان و ئەمەش ناوچەیهكی نیوان دەریای رەش و دەریای خەزەرە. له كاتی هەلكوتانە سەر و شەرەكاندا ژمارەیهكیان گیران و **سولتان قەلاون** ژمارەیهكی زۆریان لی كری و له قەلای شاخدا نیشتهجیبیان كرد بۆ ئەووی له مەملووكی تورك (تورك بە مانای سوننە نەك تورکی تورك) دووریان بختەو، سەرۆكایەتی و پۆستەكانی بۆ ژمارەیهكیان كردوو، وەك "سیلەدەراییه" (هەلگری چەك) و "جەقەدەراییه" (بەرپرس له زەلیلكرەنی سولتان)، "جاشینكراییه" (دوعیق خواردنی سولتان) و "ئەوشەقییه". (بەرپرسە له سواربوونی ئەسپ له لایەن سولتان بۆ چیژ و وەرزش). بەكارهێنانی "بورجیە" له "چەرکەسی" راسترە، چونكه له لایەك وشەیی "چەرکاسی" نامازیه بۆ رەگزیك نەك سیستەمیکی سیاسی و له لایەكی دیکهوه سولتانانی به رەچەلەك چەرکەسی هەیه كه له سەردەمی... سەردەمی دەولەتی مەملووكی بەحری.

سلطانەكانی دەولەتی برجی:

1382 -- 1389 الظاهر سيف الدين برقوق (فتره حكم اولی)

1389 -- 1398 الظاهر سيف الدين برقوق (فتره حكم تانیه)

- 1398-1405 - الناصر فرج بن برقوق (فترة حكم اولى)
- 1405-1406 - المنصور عز الدين عبد العزيز
- 1406-1412 - الناصر فرج بن برقوق (فترة حكم ثانيه)
- 1412 المستعين بالله العباس
- 1412-1421 - المؤيد ابو نصر شيخ
- 1421 المظفر شهاب الدين ابو السعادات احمد
- 1421 الظاهر سيف الدين ططر
- 1421-1422 - الصالح ناصر الدين محمد
- 1422-1438 - الأشرف سيف الدين برسباى
- 1438-العزیز جمال الدين ابو المحاسن يوسف
- 1438-1453 - الظاهر ابو سعيد جقمق
- 1453 المنصور فخر الدين ابو السعادات عثمان
- 1453-1461 - الأشرف ابو النصر اينال
- 1461 المؤيد ابو الفتح احمد
- 1461-1467 - الظاهر ابو سعيد خشقدم
- 1467 الظاهر ابو نصر بلباى
- 1467-1468 - الظاهر ابو سعيد تمرىغا
- 1468-1469 - الأشرف ابو النصر قايتباى
- 1496-1497 - الناصر ابو السعادات محمد (فترة حكم اولى)
- 1497 الأشرف ابو النصر قانصوه خمسمه
- 1497-1498 - الناصر ابو السعادات محمد (فترة حكم ثانيه)
- 1498-1500 - الظاهر ابو سعيد قانصوه
- 1500-1501 - الأشرف ابو النصر جان بلاط
- 1501 العادل سيف الدين ابو النصر طومان باى

1501-1516 - الأشرف ابو النصر قانصوه الغورى

1516-1517 - الأشرف ابو النصر طومان باى

(پ43) // هيرشى تيمورى لنگ بو سهر شام:

ماوهيهكى دوورودريژ له هيوربوونهوه و پهيوهندي ديپلوماسى لهنيوان تيمور و مملوکهکان، له سهردهمى سولتاني مملوکهکان بهرقوق دهستی پيکرد و تا سهردهمى کورکهكى ئهلناسر فهرج (۱۳۹۹-۱۴۱۲ز) بهردهوام بوو، بو تيگهيشتن لهو ههلويستهى سولتان ئهل -زاهير بهرقوق (۱۳۸۲-۱۳۹۹ز) و دواتر لهلايهن کورکهكى ئهلناسر فهرج (۱۳۹۹-۱۴۱۲ز) بو رزگارکردنى لهشام و شارى ديمهشق، لهکاتیکدا که دهولتهى مملوک شايهتى ململانيى ناوخوى نيوان شازاده و جيگرهکان بوو لهههمان کاتيشدا ههلويک بو لاوازکردنى سولتانيهتى مملوکهکان و بهدهستهينانى دهستکوتى سياسى، کردهوهکانى تيمورى لنگ له کاتى داگيرکردنى شام و نهوى کردى له تيکدانى ژيانى گشتى، کومهلکوژييهکانى دژى دانشتووان، ديلکردن و ويرانکردنى مال و دوکان و مزگهوت و قوتابخانهکانيان له باکوورى شام و شارى ديمهشق و هوکارى رويشتنى لئى سهرمرای رادستکردنى شار که گهمارودانى قهلاى ديمهشق دهستپيکرد، که فهرمانرواکهى دواى رووخانى باقى شار که رهتیکردهوه خوى رادست بکات، دهسهلاتى مملوکهکانى ديمهشق بو ماوهيهكى کورت له نيوان سالانى ۱۳۰۰ى زاييى تا ۱۴۰۱ى زاييى بهردهوام بوو، سهبارت به قهلاکش لهلايهن... مملوکهکان تا سالى ۱۵۱۶ى زاييى و له ههمان سالدا سوريا کهوتبههر دهستی دهولتهى عوسمانى.

مهغولهکان به توندوتيزى هيرشيان کرده سهر شارهکه و توانيان هيرش بکهنه سهر يهکيک له دهروازهکان، بهلام سهربازمکان و خهلى ديمهشق توانيان پاليان بنينه دواوه و تهناهت ژمارهيهكى زور له سهربازمکانيان بگرن که چوونهته ناويهوه و سهريان بريوه، (دادوهر نيين موفلح ئهلحهنهبطى) بو دانوستان لهگهل تامرلان، تهمرلان بهلئى به دادوهر دا که بکشيتوه و شارهکه بهجيبهپاليت له بهرامبه پيدانى بره پارهيهكى زور. جيگرى قهلاى ديمهشق نهوى رهتیکردهوه و پيداگرى لهسهر شهکردن و داخستنى دهروازهکانى شار و ريگرکردن له چوونهدهروهى هيچ کهسيک کرد، بهلام دادوهر به راويژ لهگهل زانا و کهسايهتپيه ديارمکان هم بابته پشتگوئ خست و پارهيهكى کوکردهوه، بوپه کاتيک هينايان بو تامرلان، تووره بوو و داواى ده هينده پارهى زياترى ليکردن، بوپه ئهوانيش به ماندووبوون پارههکانيان بو کوکردهوه، نهویش نهوى کويانکردبووه پي خوش نهبوو. و دهستی بهسهر ههمو پارهى سولتان و شازادهکانى نهويدا گرت و تامرلانيش پابهندى کرد فهقييهکان بو نامادهکردنى پلان بو گرتنى ههمو شهقام و گهرهکهکانى شارهکه و نهوانيش نهويان کرد.

وه جيگرى قهلاى ديمهشق لهگهل چل چهکدارى مملوک قهلاکهيان بهدهستهوه بوو، سوپاي تامرلان هاتنه ناو شارهکه و قهلاى ديمهشقيان گهمارودا و بو ماوهى بيست و نو رور بهردهوام بوون له بووردومانکردنى ديوارهکانى قهلاکه تا تهسليمى بوون سهرى نهوانهى له ژياندا مابوونهوه له مملوکهکانه بردرابوون.

پهيوهندي مه‌مالیکی بورجی له‌گه‌ل ده‌وله‌تییکی عوسمانی: (44پ)

(1): په‌یوه‌ندی عوسمانی و مه‌ملوک ناماژیه بو په‌یوه‌ندی نیوان نیمپراتوریه‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی مه‌ملوک و هم په‌یوه‌ندیانه به کلیلی کوتایلی له میژووی ده‌وله‌تی مه‌ملوک داده‌نریت. دواچار ده‌وله‌تی مه‌ملوک له سالی ۱۵۱۷ی زابینیدا که‌وته ده‌ستی عوسمانییه‌کان، به‌لام پیش نه‌وه ری‌گایه‌کی دور و دریزی په‌یوه‌ندییه‌کان هاته ناراه که له نیوان سوز و قه‌رزانی و دل‌پراوکی و ململاتی خویناویدا ده‌گوردر. بو پته‌وکردنی په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان هردوو ولاته: په‌یوه‌ندی دۆستایه‌تی نیوان ده‌وله‌تی مه‌ملوک و عوسمانی دوا کوتایلی هانتی مه‌ترسی ته‌موری نوئ بو‌وه و له سهرده‌می سولتان نه‌شرف بارسه‌ی زیاتر یه‌گرتوو بوون. وه په‌یوه‌ندی دۆستایه‌تی نیوان هردوو ولات له سهرده‌می سولتان جه‌ماقدا زیادی کرد، بو‌یه نامه و بالیوزخانه و دیاری له نیوان هردوو ولاتا نالوگور ده‌کرا و سولتان مورادی دو‌وه‌می عوسمانی دیارییه‌کی بو سولتانی مه‌ملوک نارد که په‌نجا زیندانی نه‌وروی و پینج خه‌زینه له‌خوگرتوو، و بریکی زور ئاوریشم.

په‌یوه‌ندییه‌کانی دوا داگیرکردنی قوسته‌نتینیه

سولتان محمد الفاتح له مانگی تشرینی یه‌که‌می (تشرینی یه‌که‌می) سالی ۱۴۵۳دا نوینه‌ریکی بو سولتانی نه‌شرف نیالی مه‌ملوک نارد و پیروزیایی لیکرد به‌یونه‌ی دانیشتنی له‌سهر ته‌ختی پانایه‌تی له قاهره، باسی سهرکه‌وتنی بو کرد له داگیرکردنی قوسته‌نتینیه و دو دیله‌که‌ی له... به‌پرسیانی بالای بیزنتین له قوسته‌نتینیه. وه سولتان نیالی فرمائی رازاندنه‌وی شه‌قامه‌کانی قاهره و دوکان و بازاره‌کان بو چهند روژیک. هه‌روه‌ها وه‌لامی په‌یامی سولتانی دایه‌وه به ناردنی نیردراویک بو پیروزیایی سهرکه‌وته‌که‌ی له فه‌تحی قوسته‌نتینیه " ..نهم سهرکه‌وته‌ی که خودای گه‌وره به موسلمانانی به‌خشی."

(2): تیکچوونی په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان هردوو ولات

لاپه‌ره‌ی په‌یوه‌ندییه باشه‌کانی نیوان نه‌وه دوو ده‌وله‌ته له دوا داگیرکردنی قوسته‌نتینیه هه‌لگه‌رینرایه‌وه و لاپه‌ره‌یه‌کی نوئ کرایه‌وه که به‌هوی پیکدانی به‌ژه‌وه‌ندییه‌کان پر بو له دوژمنایه‌تی. نیمپراتوریه‌تی عوسمانی له نه‌نادۆل و دوورگه‌ی فورات له باکووره‌وه فراوانتر بو تا ده‌ریای ناوه‌راست له باشوور و چپای تاوورس و له هه‌مان کاتدا ده‌وله‌تی مه‌ملوکه‌کان کۆنترۆلی کیلیسیای کردبوو. وه مه‌ملوکه‌کان به هه‌ندیک بییای ده‌ستیان کرد به کۆبوونه‌وه له‌گه‌ل په‌سه‌ندنی په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان نه‌وه دوو ده‌وله‌ته دوا نه‌وه‌ی هه‌ستیان به په‌سه‌ندنی جه‌ماوریه‌تی عوسمانییه‌کان له نیو موسلمانان کرد له نه‌جای داگیرکردنی قوسته‌نتینیه، وه‌ک چون به نیگه‌رانییه‌کی زوره‌وه تیبیان کرد، سهره‌لدانی په‌یوه‌ندییه‌کی به‌هیز ده‌وله‌تی ئیسلامی که ده‌ستی کرد به گه‌شه‌کردن له‌سهر سنوره‌کانیان، و ریگه‌ی خوئ دروستکرد، و نیگه‌رانییه‌کانیان زیاتر بو کاتیک هه‌وله‌کان چالاک بوون له پایته‌ختی عوسمانی بو گۆرینی سیسته‌می په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان هردوو ده‌وله‌ت دوا بردنی، پاریزه‌رانی سنوره‌کان، نه‌وان نازناوی سولتانان پندرا و ئیبین ئیاس باس له‌وه ده‌کات که سولتان محهمدی دووم یه‌که‌م سهرکرده بووه له به‌نی عوسمان که نازناوی سولتانی وه‌رگرتوو و خوئ له‌گه‌ل فرمانه‌مواکانی میسر یه‌کسان کردوو.

(3) شازاده جهم پهنای بو مملوکهکان برد:

دوای کوچی دوابی سولتان محممتی فاتح، شازاده "جهم سولتان" خوی به فرمانروای بوسا راگه‌یاند، به‌لام سولتان بایزیدی دووهمی عوسمانی شهرعی هیرشی کرده سهری و له‌شکره‌که‌ی شکست پهنینا، بویه "جهم سولتان" هلهات بو لای سولتانی مملوکی قه‌یتبای له میسر، که پیشوازی لیکرد نهو و ریزی لیگرت و هموو نهو پارهی‌ی بو دابین کرد که پیویستی بوو بو نهوی له‌گه‌ل خیزانه‌که‌یدا گه‌شت بکات بو حیجاز بو نه‌جامدانی حه‌ج. نه‌م هله‌ویسته‌ی سولتانی مملوک بووه هوی زیادبوونی گرژی نیوان هه‌ردوو ده‌ولت. نه‌م هله‌ویستانه بووه هوی شهری توندوتیزی نیوان نهو دوو لایه‌نه.

(4) په‌یوه‌ندییه‌کان باشتر ده‌بن: شهری نیوان هه‌ردوو ولات وه‌ستا، به‌لام بو ماوه‌یه‌کی کاتی، و نارامی له به‌رمانی شهردا زال بوو، به‌لام بو ماوه‌یه‌ک، و سال له دوای سال هه‌ردوولا دیاری و شانیدیان نالوگور ده‌کرد و نالوگوری بازرگانی نیوانیان چالاک بوو، مملوکه‌کانیش خه‌ریکی کرین بوون دار و ناسن و باروتی ناسیای بچووک که نهو که‌ره‌ستانه‌ن که له میسر دا به‌رده‌ست نین، په‌کیک له ده‌رکه‌وته‌کانی نهو به‌شداریه‌ی ده‌روونییه‌ باشه‌ی که له‌م ماوه‌یه‌دا دیار بوو نه‌ویه که کاتیک سولتانی عوسمانی به‌یزیدی دووهم کوچی دوابی کرد، سولتان نه‌لغوری گریا به‌سهریدا، ماتهمینی بو مردنه‌که‌ی گیرا و دواتر به‌ غیابی له قه‌لاکه‌دا دوعای بو ده‌کرد، هه‌روه‌ک چون خه‌لک دوای نویزی هه‌ینی له مزگه‌وتی نه‌زه‌هر و مزگه‌وتی نیوان تولون دوعای بو ده‌کرد.

(5) دوا مملانی و رووخانی ده‌ولتی مملوک: ناشته‌وایی نیوان مملوکه‌کان و عوسمانیه‌کان له چاره‌ک سه‌ده‌یه‌ک زیاتر نه‌خایاند، وه‌ک په‌ره‌سه‌ندنی شکومه‌ندی ده‌ولتی عوسمانی وه‌ک پاریزه‌ری هه‌موو موسلمانان، هه‌روه‌ها پینگه‌ی مملوکه‌کان له‌سه‌ر ده‌ولتی سه‌فه‌وی که له شهردا بوو له‌گه‌لیدا ده‌ولتی عوسمانی، هه‌موو نه‌مانه بووه هوی هه‌لمه‌تیک عوسمانی له‌سه‌ر زه‌وییه مملوکه‌کان به‌ سه‌روکایه‌تی سولتان سه‌لیمی په‌که‌م.

شهری مهرج دابیق:

سولتان سه‌لیم به‌ شیوه‌یه‌کی شه‌خسی سه‌رکردایه‌تی هه‌لمه‌تیک کرد له‌سه‌ر زه‌وییه‌کانی ده‌ولتی مملوک، شهره‌که‌ش له ۲۵ی رجه‌بی سالی ۹۲۲ی کوچی که هاوتایه له‌گه‌ل ۲۴ی ئابی ۱۵۱۶ی زابینی له شوینیک به‌ ناوی (مهرج دابیق) که ناوی گوندیکه که ده‌که‌ویته نزیک... شاری حله‌ب له باکووری سوریا له نزیک سنووری تورکیا.

(پ45) // (هۆکاره‌کان 1): سولتان سه‌لیم مه‌یلی په‌کخستنی ناوچه ئیسلامیه‌کانی هه‌بوو بو نه‌وی په‌یوه‌ست بن به‌ ده‌ولتی عوسمانی، به‌تایه‌تی دوای گه‌شه‌ی بوونی خاچیره‌ستان له ناوچه‌که و رووخانی نه‌نده‌لوس، که ولاتانی ئیسلامی ئاماده‌بوو له‌و کاته‌دا هه‌ولی رزگارکردنی نه‌ده‌دا، هه‌روه‌ها (2) سه‌ره‌لدانی نه‌و پورتوگالیانه‌ی که هه‌ندیک بنکه‌یان له په‌مهن و عومان داگیرکرد دوای دوزینه‌وه‌ی ریگی کییی هیوای باش، (3) هه‌روه‌ها به‌هوی نه‌و لاوازییه تونده‌ی که ده‌ولتی مملوکه‌کانی له میسر و شامدا تووشی بوو، به‌جوړیک که نه‌یتوانی به‌ر په‌رچدانه‌وه‌ی... هیرشی پورتوگالیه‌کان له باشووره‌وه، هیرشی ئیسپانییه‌کان له روژئاواوه، (4) هه‌روه‌ک چون سولتان سه‌لیم

زۆر توره بوو له سولتان ئه‌لغوری و ده‌ولته‌که‌ی له میسر. به‌هۆی هاوکاریکردنی سه‌فه‌ویییه‌کان له کاتی شه‌ریان له‌گه‌ل عوسمانیییه‌کان.

(پ46) // (ئه‌نجام)) له سه‌ره‌تای شه‌ر مه‌که‌دا، مه‌ملوکه‌کان به‌ هێرشیکێ ڕه‌شه‌با بۆ سه‌ر عوسمانیییه‌کان سه‌رکه‌وتوو بوون له سه‌رکه‌وتن، به‌لام زۆری نه‌خایاند ناکوکییه‌ک له نیوان تیمه شه‌رکه‌ره‌کانی مه‌ملوکه‌کاندا دروست بوو، هه‌ندیکیان لایه‌نگری سوپای عوسمانییان کرد به سه‌رۆکایه‌تی شازاده‌ی مه‌ملوکه‌کان **خه‌یرباک**. بۆیه فه‌رمانه‌رواکانی شام دزه‌یان کرده ناو سوپاکانیان و په‌یوه‌ندیان به **عوسمانیییه‌کانه‌وه** کرد، بۆیه فه‌رمانده‌یی مه‌ملوکه‌کان لاواز بوو و شکستیان هێنا و هێزه‌کانیان له‌یه‌کتر جیا بووه‌وه و ده‌نگۆیه‌ک له سوپای مه‌ملوکه‌کاندا بلابووه‌وه **که ئه‌لغوری** به مردوویی که‌وتوو، بۆیه ئیراده‌یان و هێزه‌کانیان لاواز بوو، و به‌ئێ پێچانی هه‌چ هه‌له‌اتن، و هه‌له‌کانی ئه‌لغوری بۆ کوک‌ردنه‌وه‌ی سوپاکه‌ی به‌بانگه‌واز مه‌کانی و هاوارکردنی سه‌ربازه‌کانی له خۆراگری و خۆراگریدا سه‌رکه‌وتوو نه‌بوون، و له ئه‌سپه‌که‌یه‌وه که‌وته خواره‌وه، جه‌سته‌یه‌کی بی گیان له ترسناکییه‌که له شکستدا، سه‌رکه‌وتنه‌که‌ش بۆ عوسمانیییه‌کان به‌ده‌ست هات، که سه‌ره‌تای ته‌واوکردنی فتوحاتی سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م بوو له شام، و ده‌سته‌سه‌رداگرته‌ی شارمه‌کانی یه‌ک له دوا‌ی یه‌ک، دوا‌ی ئه‌وه زۆربه‌یان به‌ئێ شه‌ر به سه‌لامه‌تی ڕاده‌ستی ئه‌و کران. به‌م شه‌ره شام که‌وته ژێر کوئنترولی عوسمانیییه‌کان.

(پ47) // شه‌ری ڕیدانییه:

شه‌ری مه‌رج دا‌بیق کو‌تایی به زۆرینه‌ی سوپای مه‌ملوکه‌کان هێنا و ئه‌وانه‌ی له میسر مانه‌وه مه‌شق و راه‌ننایان له‌سه‌ر به‌کاره‌ینانی چه‌کی ئاگرین نه‌بوو که عوسمانیییه‌کان به‌کاریان ده‌هێنا و گه‌نجینه‌کانیش له‌سه‌ر ته‌خته‌کانیان چۆل بوون و مو‌رالی‌ش تێکچوو، به‌هۆی شکستی... سولتان قانسوح الغوری، که ده‌رفه‌تی بۆ سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م، سه‌رکرده‌ی عوسمانیییه‌کان ڕه‌خساند، که بروات به‌ره‌و خاکی میسر، بۆیه ده‌ستی کرد به‌ نارده‌نی سوپای بۆ میسر، و نێردراوه‌کانی نارد بۆ هه‌ره‌شه‌کردن له تومانی به‌ی، که دوا‌ی مردنی ئه‌لغوری ده‌سه‌لاتی گرت به‌ده‌ست، بۆ ئه‌وه‌ی واز له به‌رخۆدان به‌ئین و و‌لات ڕاده‌ستیان بکه‌نه‌وه. **تومان به‌ی هۆشداریییه‌کانی ڕه‌تکرده‌وه**، به تومانی به‌ی به سه‌رکرده‌یه‌تی مه‌ملوکه‌کان ده‌رچوو بۆ به‌رگریکردن له ده‌ولته‌تی مه‌ملوکه‌کان، و هه‌ردوو سوپاکه له سا‌لی ۱۵۱۷ دا به‌کتریان بینی، له نزیک شاری ئه‌لریدانییه، که مه‌ملوکه‌کان گه‌مارۆ‌دران و به فیشه‌ک و توپ له‌ناوچوون، هه‌روه‌ها تومانی به‌ی ده‌ستگیرکرا، و به‌سه‌ر باب زو‌ییلادا هه‌لواسرا، بۆیه سێ رۆژ به‌وه‌وه وابه‌سته بوو، پاشان دا‌یانبه‌زاند و ناشتیان. له گۆرهبانی سولتان الغوری.

به‌م شیویه سولتانیییه‌تی مه‌ملوک له میسر و شامدا کو‌تایی به بوونی خۆی هێنا و ده‌ولته‌تی به‌نی عوسمان که تازه بووبوو به: خه‌لافه‌تی عوسمانی جیگه‌ی گرته‌وه.